

**Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za sociologiju**

Diplomski rad

**PRAVO NA GRAD
KRITIČKA MISAO O URBANOM PROSTORU**

Nataša Mihoci

**Mentor: dr. sc. Jana Šarinić
U Zagrebu, 16. rujna 2015. godine**

Sadržaj:

1. Uvod	1
2. Osnovni teorijski koncepti	4
3. O urbanom pitanju – Lefebvre, Castells i Harvey	10
4. Umreženo društvo i prostori tokova	20
5. Urbano društvo i prostori mjesta	31
6. Od dvojnog do pravednog grada?	42
7. Zaključno – Pravo na grad	50
8. Popis literature	56
9. Sažetak	59

1. Uvod

„Budimo realni, tražimo nemoguće.“

(Pariški grafit iz 1968. godine)

Sintagma „grad po mjeri čovjeka“ naizgled se čini sasvim razumljivom i logičnom. Ona mnogo govori o podvojenim osjećajima koje gajimo naspram gradova u kojima živimo. S jedne strane, to su gradovi u kojima stanujemo, radimo, susrećemo se s drugima i ostvarujemo čitav naš društveni život. S druge strane, to je grad čija nas buka, gužva, metež i veličina čine otuđenima, ponekad i nesretnima. „Grad po mjeri čovjeka“ u sebi implicira žudnju da u našim gradovima otklonimo ono što nije po našoj mjeri, a zadržimo sve ono što je dobro. Kako transformirati grad da bude po „mjeri čovjeka“? Težina tog zadatka i naša nemogućnost da iznađemo načine izgradnje takvog grada najočitije se ocrtavaju u suvremenim gradovima koji su mjesta nejednakosti, nepravde, isključivosti i isključenosti... To su podijeljeni gradovi u kojima nemamo jednake mogućnosti iskorištavanja onog najboljeg od grada, niti imamo jednaku moć u procesu oblikovanja gradova. Po čijoj mjeri? Po čijim željama? Čini se kao da „tražimo nemoguće“. Eksplozija društvenih previranja 1968. godine donijela nam je još jedan slogan – „pravo na grad“. I u toj sintagmi možemo naći nešto razumljivo i blisko našim željama. Ali što je pravo na grad? Što ono obuhvaća? Što nam nudi? Zašto pravo baš na – grad? Ne čini li se ovaj zahtjev previše rasplinutim i apstraktnim, kao da može označavati i sve i ništa? I uostalom, zašto bismo zahtijevali pravo na grad kada možemo vrlo lako izraziti puno konkretnija prava koja su danas mnogima uskraćena – pravo na stanovanje, pravo na posao, pravo na obrazovanje, pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na slobodu govora, pravo na samostalni život od vlastitog rada...

Ove misli i ova pitanja pokretači su motivacije da se koncept prava na grad istraži i razjasni. Cilj je ovoga rada kritički analizirati i objasniti što je to pravo na grad, polazeći od njegova rođenja u okviru teorijskog stvaralaštva francuskog filozofa i sociologa Henrija Lefebvrea, pa sve do suvremenih teorijskih interpretacija tog koncepta koji, čini se, nimalo ne gubi na svojoj važnosti. Poglavito zato jer je na prijelazu tisućljeća postao prepoznatljivim sloganom desetaka platformi civilnog društva u pokretima diljem svijeta koji se tiču životnih uvjeta u urbanom kontekstu. Kao što ćemo uskoro uvidjeti, diskusija u okviru društvenih znanosti iz koje je iznjedren koncept prava na grad bitno je odredila razvoj nove urbane sociologije te

nam je donijela sasvim nove ideje, teze, paradigme i teorije kojima sociološki objašnjavamo pojmove kao što su prostor, grad, urbano... U potrazi za definicijom prava na grad susrest ćemo se sa čitavim kolopletom društvenih teoretičara i njihovih pojedinačnih, ali međusobno usko povezanih, pojmova i teorija: Henri Lefebvre (pravo na grad, urbano društvo, urbana revolucija), Manuel Castells (urbano pitanje, umreženo društvo, prostori tokova, prostori mjesta, dvojni/podijeljeni grad), David Harvey (prostorna pravda, geografija nejednakosti), Edward Soja (trijalektika prostora, treći prostor), Susan Fainstein (pravedni grad), Saskia Sassen (globalni grad)... Rad će pokazati da ne možemo objasniti pravo na grad bez kritičke analize gradova u kojima živimo, neodvojivo povezanih sa širim društvenim kontekstom, sa čitavim suvremenim svijetom i sa svakodnevnim životom kojeg u tom i takvom svijetu živimo.

U Hrvatskoj je do sada izdano svega nekoliko relevantnih djela i publikacija usko povezanih s predmetom istraživanja ovoga rada. Svakako moramo napomenuti pionirske prikaze diskusije Henrija Lefebvrea i Manuela Castellsa koje nam je donio Ognjen Čaldarović u knjizi „Urbana sociologija. Socijalna teorija i urbano pitanje“ iz 1985. godine. Iste je godine Rade Kalanj objavio knjigu „Revolucija i svakidašnjica. Ogled o sociološkoj misli Henrija Lefebvrea“, koja je instruktivna po pitanju uvida u cjelokupno Lefebvreovo stvaralaštvo, ali nešto manje značajna u pogledu fokusiranja prostornog aspekta njegove teorije. Pravo na grad spominje se i u knjizi Rudija Supeka iz 1987. godine naslovljenom „Grad po mjeri čovjeka. S gledišta kulturne antropologije“. Akteri hrvatske civilne organizacije Pravo na grad¹ izdali su 2008. godine publikaciju „Operacija: Grad. Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti“ koja donosi pregršt tekstova i eseja povezanih s našim predmetom istraživanja. Uz sve navedeno, navedimo da se pravo na grad spominje i u drugim relevantnim domaćim publikacijama s područja urbane sociologije kao i u sporadičnim znanstvenim radovima. Poseban poticaj za pisanje ovoga rada nalazimo ipak u potrebi da na jednom mjestu koherentno i detaljno prikažemo nastanak i razvoj ovog koncepta na način da on bude temeljni pojam kojeg želimo objasniti, što će ujedno biti i poseban sociološki doprinos ovoga rada.

U dijelu „Osnovni teorijski koncepti“ prikazat ćemo ideje i teorije koje su značajno doprinijele u smjeni nekih starih koncepcija o prostoru i gradu čime su direktno utjecale na razvoj nove urbane sociologije. U sljedećem dijelu naslovljenom „O urbanom pitanju –

¹ Hrvatska platforma Pravo na grad započela je s djelovanjem 2006. godine u građanskoj inicijativi protiv devastacije Cvjetnog trga u Zagrebu te je nastavila djelovati kao praktični pokušaj zaustavljanja kapitala u invaziji na javni prostor i zajedničko dobro, zagovarajući participaciju građana u prostornom razvoju grada Zagreba.

Lefebvre, Castells i Harvey“ prikazat ćemo teorijske prijepore i rasprave koje su navedeni teoretičari pokrenuli i vodili, a koje su značajno odredile načine na koje danas sociološki objašnjavamo prostornu dimenziju društvenoga života, bez čega niti ne možemo doći do spoznaje ili razjašnjenja koncepta prava na grad. Sljedeća dva dijela ovoga rada prikazat će naizgled suprotstavljene, ali zapravo komplementarne vizije i tumačenja suvremenog društva kao umreženog, odnosno urbanog. U dijelu „Umreženo društvo i prostori tokova“ oslonit ćemo se na rad jednog od najvažnijih suvremenih društvenih teoretičara, Manuela Castellsa dok će dio „Urbano društvo i prostori mjesta“ otvoriti prostor za razumijevanje specifičnih mehanizama nepravde koji od makro struktura umreženog društva utječu na svakodnevni život onih koji naseljavaju gradove. U dijelu „Od dvojnog do pravednog grada?“ dovest ćemo u vezu sve do sada navedeno s konceptima pravde i prava te mogućnosti radikalne transformacije gradova u kojima živimo. Zaključni dio rada ponudit će otvorenu i pluralnu definiciju koncepta prava na grad koja neosporno proizlazi tek iz kritičke analize cjelovitog prostornog aspekta suvremenog društva.

U radu ćemo se susresti s jednom specifičnom idejom: Društvena znanost ne može biti pasivni promatrač društvene nepravde. Ova misao bila je i još uvijek jest veoma živa preokupacija teoretičara iz čijeg stvaralaštva ovaj rad crpi svoju inspiraciju. Angažman sociološke misli u eksplicitnoj kritici neoliberalnog kapitalizma i svojevrsan zagovor zamišljanja i stvaranja drugačijeg svijeta od ovoga danas, pokazuje se kao relevantan zadatak koji, onkraj nauma da stvarnost samo objasnimo, ali i onkraj nauma da ga riječima promijenimo, traži svoj novi put i mjesto u suvremenom svijetu. Ovaj rad će stoga ispitati tezu: Može li dvojni grad postati pravedni grad?

2. Osnovni teorijski koncepti

Pravo na grad kao teorijski koncept ne možemo objasniti niti usvojiti bez razumijevanja osnovnih teorijskih postavki na kojima ono počiva. Zbog toga je važno predstaviti na koji način teorijsko stvaralaštvo iz kojeg je pravo na grad proizašlo određuje prostor, urbano i grad. Nekoliko je velikih mislioca i teoretičara zaslužno za promjenu paradigme sociološke imaginacije o prostoru što je za posljedicu imalo stvaranje nove urbane sociologije². Dinamična polemika koju su ti teoretičari vodili u svojim publikacijama smijenila je neke stare koncepcije o prostoru, prije svega onu kojom je prostor opisivao kao prazan kontejner, kao praznina koja je datost po sebi, praznina koja niti nema egzistenciju bez ljudske akcije koja ju puni stvarima. Za ovaj rad posebno su važna trojica teoretičara – Henri Lefebvre, Manuel Castells i David Harvey. Upravo su oni dokazali da stare koncepcije o prostoru u sebi sadrže određene ideologije koje moraju biti otkrivene:

„Zamisliti prostor kao 'okvir' ili kontejner u kojega ne može biti stavljeno ništa što nije manje od tog primatelja, zamisliti da taj kontejner nema druge svrhe od one da čuva ono što je u njega pohranjeno – ovo je vjerojatno početna greška. Ali, je li to greška, ili je to ideologija? Ovo drugo je puno vjerojatnije. Ali ako je tako, tko ju promovira? Tko ju iskorištava?“ (Lefebvre, 1992:91)

Prije nego što pokušamo odgovoriti na ovo Lefebvreovo pitanje, napomenimo da je Manuel Castells također izrazio veoma kritičan stav naspram tretiranja prostora kao prazne stranice koju ljudi, grupe ljudi, institucije i vrijeme ispunjavaju svojim tragovima (usp. Castells, 1977:115). Naime, takva koncepcija prostora ima strahovito ideološki obojene implikacije koje možda na prvi pogled nisu očite – ta koncepcija podrazumijeva neutralnost prostora, odnosno njegovu *ne-političnost*. Upravo nas ona navodi na zabludu o prostoru, zabludu uslijed koje se znanost o prostoru bavi *stvarima u prostoru* (zgrade, ulice, trgovi...) i *reprezentacijama prostora*, bez da ozbiljno kritički ponire u *proces proizvodnje prostora* samog. Taj, tada dominantan diskurs o prostoru, navodi nas da prostor proučavamo jedino preko onoga što je očima vidljivo, ali upravo na taj način nam predmet istraživanja najviše izmiče, što Lefebvre opetovano naziva sljepoćom (usp. Lefebvre, 1992:317). Ta ideologija

² U periodizaciji razvoja urbane sociologije i njezinih najznačajnijih struja u ovom radu korištena je kategorizacija koju predlažu Šarinić i Čaldarović: Klasična urbana sociologija odnosi se pretežito na sociologiju grada i stvaralaštvo Čikaške sociološke škole u prvoj polovini 20. stoljeća. S druge strane, nova urbana sociologija odnosi se na sve pokušaje inoviranja koncepcija Čikaške sociološke škole, koje je započelo 60-ih godina 20. stoljeća te je na izvjestan način potrajalo sve do početka 21. stoljeća, kada nastaje „najnovija urbana sociologija“ ili sociologija urbanog (usp. Šarinić i Čaldarović, 2015:53).

učinkovita je upravo time što se ne prikazuje kao ideologija, već kao objektivna znanost, kao znanstvena istina. Upravo zato Lefebvre poziva da takvu znanost o prostoru prepoznamo kao političku (kapitalističku) upotrebu znanja (usp. Lefebvre, 1992:8). David Harvey zauzima slično stajalište ponavljajući Marxovu i Engelsovu tezu da vladajuća klasa proizvodi i vladajuće ideje u društvu, time osiguravajući svoje vlastite interese, odnosno, pribavljajući im znanstveni legitimitet (usp. Harvey, 2009:147). Primjerice, Čikaška škola urbane sociologije je grad i urbano tretirala kao jedan entitet, kao organizam – za Lefebvrea je to ideologija prije nego teorija (usp. Lefebvre, 1996:100). U takvom viđenju grada, napominje Castells, nameću nam se pitanja društvene integracije, mehanizama koji omogućuju održanju društvenih struktura, ali taj isti pristup društveni konflikt i društvenu promjenu tretira kao devijaciju, kao grešku (usp. Castells, 1983:292)³. Drugim riječima, takav pristup zagovara i afirmira *status quo* zajedno sa svim postojećim odnosima eksploatacije i dominacije u urbanom, gradskom kontekstu. Osim sociologa, arhitekti, urbanisti i ostali stručnjaci koji se bave prostornim pitanjima su također nositelji ideoloških zabluda o prostoru – upravo oni vjeruju da pune prazninu prostora i da na taj način organiziraju i kreiraju život. No Lefebvre podsjeća – nije na arhitektu da odredi novu koncepciju života već nova koncepcija života treba omogućiti i oblikovati djelo arhitekta (usp. Lefebvre, 1974:114-115). Lefebvre se ne slaže niti s idejama da je društvo naprosto „otisnuto“ u prostoru⁴ pa da onda taj otisak možemo iščitati, dekodirati ili tumačiti. Radi se o puno složenijem prostornom procesu – dekodirati prostor možemo tek kada je on već proizveden, ali takvi pokušaji neće nam pomoći da shvatimo sam proces proizvodnje prostora za njegova trajanja (usp. Lefebvre, 1992:160). Znanost o prostoru, kao ideološka, politička upotreba znanja, razotkrivena je kao sustav ideja koji štiti i zagovara interese vladajuće klase, koja reducira društvenu stvarnost i sam stvarni život na koncepte koji nam zamagljuju pogled i sprečavaju nas da otkrijemo suštinu stvari.

No što je suština stvari? Ponovno unisoni glasovi trojice mislioca poručuju nam – 1) Prostor je političan; 2) Prostor je društveni proizvod. Ili – kako je to formulirao Lefebvre – „(Društveni) prostor je (društveni) proizvod“ (Lefebvre, 1992:26). Što to znači? Svako društvo rađa se s određenim načinom proizvodnje, materijalnom bazom u kojoj su

³ Razmotrimo u tom smislu i ovaj citat Davida Harveya: „Grad nikada nije bio harmonično mjesto, slobodno od nemira, konflikata, nasilja. (...) Mir i uljudenost u urbanoj su povijesti izuzetak, a ne pravilo. Jedino zanimljivo pitanje je jesu li posljedice kreativne ili destruktivne. Obično su oboje: grad je povijesno poprište kreativne destrukcije. Ipak, grad se također pokazao kao iznimno otporna, izdržljiva i inovativna društvena forma.“ (Harvey, 2010a:89).

⁴ Sličnu misao nalazimo i kod Castellsa: „Prostor nije, suprotno onome što bi mnogi mogli reći, refleksija društva, već jedna od fundamentalnih društvenih materijalnih dimenzija“ (Castells, 1983:311).

isprepleteni proizvodni odnosi. Sukladno specifičnom načinu proizvodnje nekog društva, to društvo proizvodi i svoj specifični prostor (usp. Lefebvre, 1992:31). Manuel Castells nudi komplementarnu interpretaciju Lefebvreovoj – prostor je materijalni proizvod, konkretna ekspresija svakog historijskog trenutka u kojem se nalazi određeno društvo (usp. Castells, 1977:115). Ako je društvo u cijelosti zajedno s proizvodnim odnosima odgovorno za proizvodnju prostora tog društva, postaje još jasnija zabluda urbanista i arhitekta koji smatraju da je prostor objekt njihove kreacije:

„Izgleda da urbanisti ne znaju ili se prave da ne znaju da se oni sami nalaze u proizvodnim odnosima, da ispunjavaju njihove odredbe. Oni izvršavaju, dok smatraju da upravljaju prostorom. Podčinjavaju se jednoj društvenoj zapovijedi koja se ne odnosi na neki predmet niti na neki proizvod (robu) već na jedan globalni objekt, taj vrhovni proizvod, taj zadnji predmet razmjene: prostor.“ (Lefebvre, 1974:173)

Upravo zbog toga možemo tvrditi da je prostor političan, odnosno – „Prostor nije znanstveni objekt odvojen od ideologije ili politike; on je uvijek bio političan i strateški“ (Lefebvre, 2009:170). Dominantni diskursi o prostoru kao neutralnom kontejneru ovdje dolaze do točke rastakanja – prostorne (ali i vremenske) društvene prakse nikada nisu neutralne već one uvijek izražavaju neku vrstu klasnog ili društvenog sadržaja jednako kao što izražavaju klasnu ili društvenu borbu (usp. Harvey, 1992:239). Možemo li onda proizvodnju prostora tretirati kao bilo koju drugu proizvodnju stvari, objekata, robe? Lefebvre misli da ne, jer prostor je ipak veoma specifičan proizvod, ali naš je zadatak kritičkom analizom povezati ta dva oblika proizvodnje (usp. Lefebvre, 2009:171). Primjerice, proces proizvodnje nekog proizvoda, neke robe, u svojoj završnoj fazi uključuje i brisanje svih tragova tog procesa proizvodnje koji se mogu izbrisati. Zbog toga, smatra Lefebvre, proizvodi ne govore pravu istinu o sebi, o svom postanku koji je zaboravljen. Ta mistifikacija služi kako bi proizvodi:

„...prikrili ne samo količinu društvenog rada kojeg sadrže, ne samo produktivni rad kojeg utjelovljuju, nego i društvene odnose eksploatacije i dominacije na kojima su zasnovani.“ (Lefebvre, 1992:80)

Upravo to brisanje tragova rada s proizvoda omogućuje i fetišizam robe – stvari postaju stvarnije od stvarnosti, odnosno stvarnije od proizvodne aktivnosti od koje su nastali (usp. Lefebvre, 1992:81). Sličan proces događa se i u proizvodnji prostora – jednom kada je proizveden, prostor sakriva svoje porijeklo, proizvodnu aktivnosti iz koje je nastao i upravo to omogućava zabludu u kojoj umjesto prostora samog proučavamo stvari u prostoru – zgrade, nebodere, ceste, ulice... Ali prostor, iako je proizvod, nije stvar već je skup odnosa između

stvari (usp. Lefebvre, 1992:83). Prema Lefebvreu, prostor je društveni odnos, proizveden od društvenih odnosa, ali je i probijen društvenim odnosima te također sudjeluje u proizvodnji društvenih odnosa (usp. Lefebvre, 2009:186). Ova naizgled hermetična filozofska pretpostavka zapravo znači da prostor kao društveni proizvod sudjeluje u reprodukciji cjelokupnih proizvodnih odnosa nekog društva. Pa kada Lefebvre govori o tome da je kapitalizam preuzeo inicijativu u proizvodnji prostora, to zapravo čini ciljajući na vlastitu preživjelost, na vlastito preživljavanje (usp. Lefebvre, 1974:175). Drugim riječima, kapitalizam, kao i svaki drugi društveni sustav ili način proizvodnje, proizvodnju prostora usmjerava na onaj način koji mu omogućuje konsolidaciju i perpetuiranje društvenih odnosa na kojima počiva.

Ovakav analitički pristup ima svoje vlastite implikacije zbog čega su temelji nove urbane sociologije, izraženi u ovim idejama, bili popraćeni i refleksivnim propitivanjem o samoj legitimnosti ili potrebi postojanja ove discipline. Ako prostor ne možemo istraživati kao apstrakciju, već uvijek o njemu moramo misliti u korespondenciji sa čitavim društvom i njegovim proizvodnim odnosima, čemu služi znanost o prostoru, zvala se ona urbana sociologija ili nekako drugačije? Sam Lefebvre pitao se – možemo li iz postojećih fragmentarnih znanosti o prostoru – filozofije, sociologije, arhitekture, urbanizma, geografije, ekonomije – ekstrahirati jednu cjelovitu znanost o prostoru? Čini se da sam nije bio u to uvjeren s obzirom na rečenicu: „S jedne strane, koncept bez sadržaja, s druge, sadržaj bez koncepta.“ (Lefebvre, 1996:95). Fragmentirane znanosti posjeduju svoje okvire, svoje metodologije, svoje ciljeve, ali bez obzira na to, one mogu zahvatiti samo dio istine i znanja o prostoru. Objedinjena znanost o prostoru koja bi obuhvatila sva posebna znanja približava se holističkoj znanosti o društvu, čovjeku samom i svekolikoj društvenoj realnosti – sadržaj je objedinjen ali koncept ili okvir koji bi nas usmjerio na prostornu dimenziju društva je nestao. Castells nudi sličan zaključak – ne postoji teorija o prostoru koja nije integralni dio generalne društvene teorije (usp. Castells, 1977:115). Zbog toga Šarinić i Čaldarović govore o *krizi urbane sociologije*, koja se u vlastitom razvitku, u vlastitom odmicanju od fetišizacije prostora (i grada i urbanog), od proučavanja prostora kao izoliranog predmeta, korak po korak primaknula općoj sociologiji: „...predmet proučavanja urbane sociologije postaje beskonačan i ona se postupno pretvara u opću sociologiju.“ (Šarinić i Čaldarović, 2015:71). David Harvey se, za razliku od Lefebvrea i Castellsa, bavio nešto drugačijim pitanjima. Tu ipak trebamo imati na umu da je on kao geograf pripadao i nešto drugačijem znanstvenom miljeu, drugoj znanstvenoj disciplini, koja je, prema Harveyu, predugo bila neutralni promatrač nepravedne

društvene stvarnosti. U neodvojivosti prostora i društvenih procesa on poziva na uprezanje naše sociološke imaginacije koja je most između svih drugih znanosti i njihovih posebnih imaginacija (usp. Harvey, 2009:23). Cilj nam treba biti, prema Harveyu, da „podruštvenimo“ prirodne znanosti a ne da društvenu znanost podvedemo pod rigorozne, egzaktne i nepristrane postavke prirodnih znanosti (ibid. 128). Za Harveya naime, jednako kao što ne možemo govoriti o neutralnom i ne-političnom prostoru, ne možemo govoriti niti o neutralnoj i ne-političnoj znanosti. Od imena i okvira znanstvenih disciplina za Harveya je mnogo važnije njihovo političko određenje jer znanstveni „koncepti, kategorije, odnosi i metode nisu nezavisni od postojećih društvenih odnosa“ (ibid. 125), dapače, upravo ih ti društveni odnosi i proizvode i određuju. Harvey zbog toga društvenu teoriju dijeli na *revolucionarnu*, *kontrarevolucionarnu* i *status quo teoriju*. Kontrarevolucionarna teorija eksplicitno i aktivno, a status quo teorija implicitno i pasivno sudjeluju u legitimaciji dominantnih obrazaca društva ili, konkretno, na opravdavanju paradigme neoliberalnog kapitalizma. Revolucionarna teorija duboko ugrožava postojeće društvene odnose, te time utire put alternativnim mogućnostima razvoja društva. Kao što je kontrarevolucionarna teorija u sprezi s dominantnim obrascima i odnosima moći u društvu, tako je revolucionarna teorija u neraskidivoj vezi s društvenom praksom koja predstavlja otpor svijetu kakav jest, svijetu „bez alternative“ i drugim dogmama kao što je ona o „kraju povijesti“. U ovakvom kritičkom pristupu organizaciji znanja i društvene teorije snažno odjekuje Lefebvreova podjela na desnu i lijevu kritiku – desna kritika je nazadna, opravdava neoliberalnu ideologiju, daje legitimitet privatnim inicijativama, interesima kapitalista i njihova kapitala. Lijeve kritike, s druge strane, nije ona koja pripada nekoj partiji ili specifičnoj ideologiji, već ona koja:

„...pokušava otvoriti put mogućem, istražiti i ocrtati krajolik koji nije samo dio 'stvarnog', ostvarenog, okupiranog postojećim društvenim, političkim i ekonomskim silama. To je utopijska kritika jer iskoračuje onkraj stvarnog bez da, ipak, gubi vezu sa stvarnosti.“
(Lefebvre, 2003:6-7)

Lefebvre stoga predlaže dva znanstvena usmjerenja. Jedno je *transdukcija*, razmišljanje o mogućem, virtualnom, potencijalnom, o procesima i fenomenima koji još nemaju obrise jer se tek rađaju pred našim očima zbog čega ih najčešće niti ne vidimo. To je važno, jer moramo razmišljati i onkraj okvira koje nam zadaju dominantni društveni odnosi. Drugo je *eksperimentalna utopija*, ona koja uspostavlja neraskidivu vezu s društvenom stvarnošću – „Utopija se treba razmatrati eksperimentalno, proučavajući na terenu njezine implikacije i posljedice.“ (Lefebvre, 2008:21). Lefebvre nas poziva da se otisnemo onkraj onoga što se

danas čini moguće, prema budućnosti, ali nas upozorava da pritom ne zaboravimo sadašnjost, da ne skrenemo u romantičarske i futurističke vizije vremena koja dolaze, pa niti u one distopijske, jer ta budućnost se stvara upravo u sadašnjosti, sada i ovdje, i mi smo njezini sukreatori:

„Čujem realiste kako mi govore: 'Govoriš nam o sutra, o prekosutra.... Govori nam o danas!' Slažem se, moramo biti realisti. Ali ponekad se dogodi to da sutra postane danas i tvoja realnost te pogodi ravno u lice.“ (Lefebvre, 2009:174)

Ako uzmemo u obzir da nam Lefebvre ponavlja „Danas, više nego ikada prije, ne postoji teorija bez utopije“ (Lefebvre, 2009:178), možemo zaključiti da i pravo na grad nikada nije bilo neko realizirano i ostvareno pravo, niti ono koje možemo precizno definirati, zahvatiti znanstvenim rigidnostima. Ono tek treba biti definirano, u teoriji i praksi, s punim razumijevanjem da se pravo na grad mijenja kako se mijenja i društvo, kako se mijenja sama društvena stvarnost u kojoj živimo. No prije nego što pokušamo zahvatiti koncept prava na grad, što i jest cilj ovoga rada, zaokružimo razmatranje osnovnih teorijskih koncepata (i teza) na kojima ono počiva: Prostor je društveni proizvod koji nastaje iz proizvodnih odnosa pojedinog društva. Proizvodnja prostora je aktivnost koju mahom preuzimaju dominantne društvene strukture i to na takav način da osiguraju vlastito preživljavanje. U tom proizvodnom procesu, mistificiraju se eksploatacijski odnosi proizvodnje prostora tako da, jednom kada je prostor proizveden, on ne sadrži tragove procesa u kojem je nastao. Znanost o prostoru, bila ona specijalizirana isključivo za pitanja prostora, ili ona koja prostor koristi kao rakurs iz kojega proučava društvo u cijelosti, jest politična jednako kao što je političan i prostor sam po sebi. Zbog toga kada govorimo o prostoru, ne možemo zanemariti činjenicu da će političko opredjeljenje nas samih biti utkano u naše ideje, koncepte, teze i zaključke, čak niti onda kada koristimo ili pokušavamo koristiti objektivne znanstvene metode. Razotkriti političnost teorijskih koncepata jest ujedno i jedini način da o prostoru govorimo kritički te da ne podlegnemo besvijesti o ideologiji koju znanost o prostoru može sadržavati.

3. O urbanom pitanju – Lefebvre, Castells i Harvey

U osvit društvenih previranja 1968. godine, kojih je i sam bio sudionik, a povodom obilježavanja stotinu godina od objave prvog toma Marxova „Kapitala“ (usp. Harvey, 2012:X), Henri Lefebvre napisao je djelo „Pravo na grad“. Tridesetak godina nakon toga, slogan „pravo na grad“ nadživio je svog stvoritelja, ne samo zbog toga što je Henri Lefebvre preminuo 1991. godine, već zbog toga što je slogan zaživio i izvan konteksta Lefebvreove intelektualne ostavštine, kao krilatica brojnih društvenih pokreta širom svijeta kojima su uži fokus urbana pitanja i pitanja prostorne pravde. Djelo „Pravo na grad“ također je obilježilo početak jednog specifičnog razdoblja Lefebvreova stvaralaštva u kojem je pionirski pokušao marksističku misao primijeniti na pitanja prostora, urbanog i grada. Dotadašnji marksistički mislioci ostavljali su pitanja prostora nedorečenima – izuzev jednog Engelsovog spisa iz 1872. godine naslovljenog „The Housing Question“⁵ (Engels, 1988.), pa sve do pojave Henrija Lefebvrea, gotovo da i ne postoji relevantna historijsko-materijalistička analiza prostorne dimenzije društvenoga života. Upravo zbog tih okolnosti, ali i zahvaljujući svojoj filozofsko-sociološkoj kreativnosti, Henri Lefebvre je postao jednim od ključnih imena u stvaranju nove urbane sociologije, koja je iz temelja redefinirala stare koncepcije sociološke imaginacije o prostoru. Promišljati što je to pravo na grad stoga je nemoguće bez uvida u iscrpnu teorijsku raspravu koju su kroz nekoliko desetljeća vodili najznačajniji teoretičari urbane sociologije, od kojih su za ovaj rad posebno važna trojica: Henri Lefebvre, Manuel Castells i David Harvey. Začetak ove teorijske rasprave potaklo je Lefebvreovo polemično djelo „Urbana revolucija“ (Lefebvre, 1974.), prvi put objavljeno 1970. godine. To djelo u mnogo čemu odražava duh i entuzijizam društvenih pokreta iz 1968., unatoč činjenici da je objavljeno godine kada je neuspjeh tih istih društvenih pokreta, barem po pitanjima korjenite izmjene društvene stvarnosti, zasigurno bio i više nego očit. Pa ipak, „Urbana revolucija“ je raspirivala kritičarske strasti desetljećima nakon što je napisana, a jedna od provokativnijih teza odgovornih za takvu turbulentnu recepciju Lefebvreove misli jest njegovo određenje *urbane revolucije* kao:

„...sveukupnost[i] preobražaja kroz koje prolazi suvremeno društvo da bi prešlo iz razdoblja u kome prevladavaju pitanja rasta i industrijalizacije (...) u period u kome će urbana problematika odlučno odnijeti prevlast, gdje će traženje rješenja i načina svojstvenih urbanom društvu prijeći u prvi plan.“ (Lefebvre, 1974:14)

⁵ Dalje u tekstu: „O stambenom pitanju.“

Osnovna pretpostavka sadržana u „Urbanoj revoluciji“ jest pretpostavka potpune urbanizacije društva, odnosno procesa koji je ljudsku svijest doveo do toga da sebe više ne vidi, generalno govoreći, u ruralnom, nego primarno u urbanom kontekstu, proces u kojem grad postaje središte proizvodnje i čitavoga društvenog života. Lefebvre se ne zaustavlja samo na toj pretpostavci, koja iz sadašnjeg trenutka, u kojem većina svjetskog stanovništva živi u gradovima, i ne zvuči toliko kontroverzno. On nudi pretpostavku da je urbanizacija, kao kapitalistička superstruktura, nadmoćno premašila industrijalizaciju u čemu nalazi uporište za nazivanje postindustrijskog društva – urbanim. Ovakva teza pretpostavlja odmak od klasičnih postavki teorijske tradicije kojoj Lefebvre pripada – dotadašnja industrijska proizvodna baza u Lefebvreovom djelu smijenjena je urbanom. Ti procesi za Lefebvrea, dakako, imaju dalekosežne posljedice na društvenu stvarnost – transformacijom proizvodnih odnosa transformira se i društvena svakodnevnica, određenje društvenih potreba, pa čak i klasna borba. Lefebvre je u „Urbanoj revoluciji“ ponudio i dvije tvrdnje koje će postati legitimni aksiomi nove urbane sociologije – 1) Prostor je političan; 2) Prostor je društveni proizvod. Iznad svega, Lefebvre je ove procese odredio kao „danas virtualne, sutra stvarne“ (Lefebvre, 1974:9) što izražava jednu specifičnu odliku vizionarskog pogleda u budućnost, toliko svojstvenu njegovom cjelokupnom opusu, vidljivu u permanentnom nastojanju da, osim objašnjenja društvene stvarnosti u sadašnjem trenutku, otvara horizont onome čemu će nas trenutni društveni procesi odvesti u budućnosti.

Dvije godine nakon objave „Urbane revolucije“ tridesetogodišnji Manuel Castells, koji je već do tada proživio prilično turbulentan život poglavito zbog vlastita političkog aktivizma⁶, objavio je svoju prvu knjigu „The Urban Question. A Marxist Approach“⁷ (Castells, 1977.). U tom djelu Castells se odlučio, čini se, obračunati sa svim autoritetima urbane sociologije toga vremena, pa i s Lefebvreom. Za početak, Castells samom sebi postavlja „skroman cilj“ u nastojanju „proširenja polja analize prostora fundamentalnim konceptima historijskog materijalizma (...) u stvaranju strukturalne teorije o prostoru“ (Castells, 1977:125). Ekstenzivnoj kritici Čikaške škole urbane sociologije⁸, kojoj Castells najviše spočitava

⁶ Manuel Castells je 1962. godine istjeran sa sveučilišta u rodnoj Barceloni zbog sudjelovanja u studentskim prosvjedima protiv Francova režima. Iz Španjolske je pobjegao u Francusku, gdje je nakon doktorskog studija postao profesor na Sveučilištu Nanterre u Parizu. No biva otjeran i iz Francuske zbog sudjelovanja u prosvjedima 1968. godine. Iz Francuske odlazi u Čile, još jednom se vraća u Francusku, te konačno odlazi u Sjedinjene Američke Države 1979. godine (usp. Katunarić u: Castells, 2000:13).

⁷ Dalje u tekstu: „O urbanom pitanju. Marksistički pristup“

⁸ Čikaškom školom sociologije kod nas se sustavno bavio Ognjen Čaldarović, koji utemeljenje prve profesionalne sociološke institucije – Odsjeka za sociologiju na Čikaškom sveučilištu 1892. godine – povezuje s

stvaranje ideološkog mita o urbanom društvu (usp. Šarinić i Čaldarović, 2015:54), pridružio je i Henrija Lefebvrea. Prvo ga naziva jednim od najvećih mislioca suvremenog marksizma, da bi ga odmah potom okarakterizirao kao primjer ljevičarske verzije Čikaške škole, implicirajući da Lefebvre pati od istih ideoloških zabluda kao i teoretičari klasične urbane sociologije (usp. Castells, 1977:86). Ideološki je, po Castellsu, već samo uzimanje „urbanog“ za predmet istraživanja. Taj pojam „urbanog“ (zajedno s derivacijama kao što su urbano društvo ili urbana kultura) za Castellsa *nije nevin* (ibid. 89), odnosno, predstavlja ideološki konstrukt, koji je najčešće upregnut u različitim vidovima prostornog fetišizma pri čemu se društvene prostorne forme liberalnog kapitalizma predstavljaju kao faza evolucijskog razvoja društva. Castells zbog toga poručuje da moramo raskinuti sa shvaćanjem urbanog društva kao istinske kulminacije povijesti (ibid. 83).

S druge strane, Castells se ne slaže niti s pretpostavkom o potpunoj urbanizaciji društva, kao što je već dano naslutiti, i smatra da je industrijalizacija ta koja određuje društvene prostorne forme, te stoga nema razloga da izraz industrijskog društva mijenjamo s definicijom urbanog društva (usp. Castells, 1977:82). Urbanizacija se, po Castellsu, ne može proučavati kao jednodimenzionalni, svjetski, neizbježan proces – kao što je to Lefebvre činio izjednačavajući urbanizacijske procese kapitalističkih i socijalističkih društava, jer je smatrao da su socijalisti poklekli pred izazovom proizvodnje novog prostora (usp. Šarinić i Čaldarović, 2015:65-66). Najuvjerljiviji argument po pitanju dinamičnog odnosa industrijalizacije i urbanizacije Castells iznosi na temi stambenog problema – stanovanje je po njemu jedno od esencijalnih elemenata reprodukcije proizvodnih snaga. Stambene krize javljaju se onda kada industrija naglo preuzima i osvaja urbana područja, kolonizira urbani prostor, uzrokuje povećanje gustoće stanovništva na tom prostoru i posljedično deficit stambenih kapaciteta kao i loše, nezdrave stambene uvjete (usp. Castells, 1977:149). Industrijalizacija je, dakle, ta koja upravlja urbanizacijskim procesima, a ne obrnuto.

No iznad svega, Castells kritizira Lefebvreovo zazivanje „urbane revolucije“. Pita se, kako je moguće uopće zamisliti takvo što bez pozivanja na „konkretni proces konstruiranja novih društvenih odnosa kroz revolucionarnu transformaciju različitih ekonomskih, političkih i

razvojem sociologije grada i urbanih studija čime su sociološkoj struci ponuđeni i prvi pokušaji u razvoju kvalitativne metodologije istraživanja (usp. Čaldarović, 2012:7). Autori koje pribrajamo Čikaškoj školi promatrali su grad kao „socijalni laboratorij“ što je rezultiralo „raznolikim i vrlo interesantnim analizama pojedinih fenomena u gradovima, no bez odgovarajuće teorijske ideje o povezanosti proučavanih pojava i globalnih procesa u društvu“ (ibid. 17). Ipak, glavni predstavnici ove škole kao što su Robert Ezra Park, Ernest Watson Burgess, Louis Wirth i drugi, ostavili su za sobom pregršt vrijednih ideja i analiza koje, upregnute komplementarno s naporima nove urbane sociologije, potvrđuju „trajnu aktualnost Čikaške sociološke škole“ (ibid. 177).

ideoloških sfera naporima klasne borbe i, posljedično, diktature proletarijata.“ (Castells, 1977:89). Lefebvreovo komplementarno poimanje klasne i urbane borbe za Castellsa, tada dosljednog učenika marksizma, predstavlja ideološki problem⁹, kao primjerice teza da je Pariška komuna po mnogo čemu bila upravo urbana revolucija (ibid. 91). Zamjera mu na „politički opasnim“ tezama da radnička klasa više nema političku težinu, jer nema ništa za ponuditi po pitanju urbanizma (ibid. 92). Nadalje, Castells pretpostavlja da sam Lefebvre vjerojatno uočava slabosti u svom utopijskom i romantičarkom tretiranju urbanog, i potiranju klasičnih marksističkih postavki, te da baš zbog toga zaziva pravo na grad kako bi ispunio praznine svoje teorijske analize (ibid. 90). Ovime su ocrtane osnovne linije Castellsove kritike Lefebvreove „Urbane revolucije“, čemu još možemo pridodati i generalnu zamjerku da se Lefebvre bavi metafizikom koja zapravo znanstveno i nije utemeljena, zbog čega navodi da je „problematika progutala mislioca“ koji se „od marksističke analize urbanog fenomena približio, kroz uistinu zanimljivu intelektualnu evoluciju, urbanističkoj teoretizaciji marksističke problematike.“ (ibid. 87).

Ova silovita kritika vlastitog bivšeg mentora nikada nije rezultirala Lefebvreovim eksplicitnim odgovorom, no mnogi su teoretičari doveli u pitanje mnoge momente Castellsove kritike. Šarinić i Čaldarović primjerice napominju da pojam „urbanoga“ ima svoje ustaljeno mjesto u društvenoj stvarnosti i ljudskoj svijesti. Iako je prijeko potrebno uvidjeti njegove ideološke upotrebe, koje dovode do znanstvenih zabluda, ne možemo odustati od proučavanja različitih aspekata urbane stvarnosti samo zbog toga što nismo u stanju teoretiziranjem precizirati sam pojam koji zbog svoje prirode izmiče strogim definicijama (usp. Šarinić i Čaldarović, 2015:76). Također dovode u pitanje činjenicu da Castells u naslov¹⁰ svoga djela postavlja njemu toliko sporan pojam, kao što ga i kroz dvjestotinjak stranica svoje analize nekritički i nedosljedno koristi (ibid. 65). Šarinić i Čaldarović su također skloniji prihvaćanju Lefebvreovog određenja urbanizacije kao globalnog procesa – socijalističke zemlje, suprotno Castellsovim očekivanjima, u konačnici nisu uspjele u stvaranju alternativnih urbanizacijskih procesa, iako su ulagale određene napore u tom smjeru

⁹ Drugim riječima, Castells je smatrao da Lefebvre prostornu i teritorijalnu borbu i konflikte drži važnijima od klasne borbe i klasnih konflikata (usp. Soja, 1990:77).

¹⁰ Moguće je, ipak, da je taj naslov trebao biti svojevrсна parafraza Engelsova djela „O stambenom pitanju“ što samo navodi na misao da je Castells bio sve samo ne skroman pišući svoje prvo djelo. Jednako kao što se Castells obračunao s autoritetima urbane sociologije u djelu „O urbanom pitanju. Marksistički pristup“ (više ili manje uspješno) tako se i Engels 1872. godine obračunao s mnogim teoretičarima koji su rješenje stambenog pitanja vidjeli u reformističkim popravcima kapitalističkog sustava. Još više u prilog toj pretpostavci svjedoči i Castellsovo eksplicitno naglašavanje pitanja stanovanja kao centralne točke dijalektičkog konflikta u kapitalističkim društvima (usp. Castells, 1977:169).

(usp. Šarinić i Čaldarović, 2015:66). Castellsova kritika utopijskog romantizma Lefebvreove misli mnoge je nagnala na to da upravo utopiju istaknu kao posebnu Lefebvreovu preokupaciju, kao pokretačku snagu njegove intelektualne kreativnosti. Ira Katznelson tako napominje da je Castells želio primjenom tvrdog altizerovskog marksizma generirati novu teorijsku perspektivu o gradu i prostoru. Lefebvre je želio nešto sasvim drugo – „oživjeti utopiju kao cilj političke prakse“ (Katznelson, 2004:100-101). Ili kao što je napomenuo Neil Smith, „Urbana revolucija“ bila je odraz Lefebvreova neumornog političkog optimizma u mišljenju da je drugačiji svijet moguć (usp. Smith u: Lefebvre 2003:XVIII).

Najotvoreniju kritiku Castellsove kritike Lefebvrea ponudio je Edward Soja – on je jedini u toliko gorljivom Castellsovom naumu da „otpiše“ Lefebvreove ideje prepoznao neke sasvim druge motive od znanstvenih¹¹ – Castellsovo razočarenje događajima 1968. godine sa sobom je donijelo i razočarenje Lefebvreovim urbanističkim pogledima koji su za sudionike društvenih pokreta 1968. godine bili toliko inspirativni (usp. Soja, 2000:102). Ipak, Soja napominje, koliko god se Castells trudio prokazati političku naivnost teoretičara Čikaške škole jednako kao i Lefebvreove utopističke vizije, on je u djelu „O urbanom pitanju“ na neki način elaborirao već postojeće interne diskusije kojima se jasno najavljivala smjena koncepcija unutar urbane sociologije i svojevrsni odmak od nekih postavki klasične urbane sociologije poistovjećene s autorima Čikaške škole (ibid. 103).

Godine 1973. urbana sociologija dobila je još jednu iznimno važnu publikaciju koja će značajno obilježiti njezin suvremeni razvoj – djelo „Social Justice and the City“¹² (Harvey, 2009.). Geograf David Harvey tim je djelom zaslužio status jednog od najvažnijih teoretičara po pitanjima prostora, urbanog i grada, status kojeg brani do današnjeg dana svojim znanstvenim i političkim angažmanom. „Društvena pravda i grad“ je djelo koje je i sadržajno i formalno zamišljeno kao dijalektička analiza u kojoj su suprotstavljene liberalne i socijalističke, kako ih autor naziva, formulacije o prostoru, razriješene u posljednjem dijelu sinteze u kojoj ideje Henrija Lefebvrea, poglavito one iz „Urbane revolucije“ zauzimaju važno mjesto. David Harvey u „liberalnim formulacijama“ polazi od pitanja redistribucije

¹¹ Soja, dapače, veoma oštro proziva Castellsove kritičke poruke Henriju Lefebvreu – naziva ih rigoroznim tendencijama, inzistiranjem na praznom kategoriziranju (usp. Soja, 1990:77) ili konkretnije: „Castellsova altizerovska izmišljotina urbanog pitanja odvrćala je pažnju od mnogo odvažnijih Lefebvreovih pokušaja koji je, daleko od pukog fetišizma urbanog, razvijao općenitiji argument da je društvena borba u suvremenom svijetu, bila ona urbana ili ne, inherentno usmjerena na borbu oko društvene proizvodnje prostora, te da je kao takva potencijalno revolucionarni odgovor na instrumentalizaciju i nejednaki razvoj specifične geografije kapitalizma.“ (ibid. 70)

¹² Dalje u tekstu: „Društvena pravda i grad“.

sredstava u gradovima, teze o postizanju „redistributivne ravnoteže“ koja bi dokinula nepravdu i nejednakost, samo da bi na desecima primjera pokazao granice tih teza, te zaključio liberalni dio analize parafrazom Engelsa¹³ i njegova djela „O stambenom pitanju“ u rečenici: „Programi koji žele promijeniti distribuciju bez promjene kapitalističke tržišne strukture u kojoj se prihodi i bogatstvo generiraju i distribuiraju, osuđeni su na propast“ (Harvey, 2009:110). U drugom dijelu naslovljenom „socijalističke formulacije“ Harvey upreže marksističku teoriju viška vrijednosti, razlikovanje uporabne vrijednosti zemlje i njezine vrijednosti u razmjeni, karakteristike prostora kao robe te u konačnici pokazuje kako se u urbanom kontekstu kapitalizam reproducira, između ostaloga, upravo preko upravljanja svim bitnim pitanjima vezanima za urbani život, od stanovanja do urbanizacije kao mehanizma proizvodnje i cirkulacije viška vrijednosti. U posljednjem dijelu, sintezi, Harvey napominje kako je jedina referentna točka za koju se može uhvatiti u odgovoru na pitanje „Što dobivamo upotrebom Marxove metode u proučavanju urbanog fenomena?“ upravo rad Henrija Lefebvrea. Harvey ipak upreže kritičku oštricu na ideje izložene u „Urbanoj revoluciji“, iako mnogo odmjerenije i s puno više simpatije za Lefebvreov doprinos no što je to bio slučaj s Castellsom. Osnovna zamjerka koju Harvey izlaže jest usmjerena upravo na Lefebvreovu tezu o odnosu industrijalizacije i urbanizacije u kojem potonja zadobiva prevlast. Harvey se slaže s Lefebvreom u tome da urbanizam ne treba gledati kao nešto derivirano iz drugih struktura, s obzirom da je i on sam opisao na koji način urbanizam vrlo dinamično doprinosi reprodukciji proizvodnih odnosa, ali pretpostavka da urbanizacija proizvodi industrijalizaciju za Harveya nije ispravna – „Upravo je industrijski kapitalizam taj koji za nas proizvodi prostor“ (ibid. 311). Ipak, Harvey ostavlja prostor ovoj pretpostavci u budućnosti:

„Reći da ova teza nije istinita u ovom trenutku povijesti ne znači da ona nije u procesu u kojem postaje istinita ili da ne može postati istinita u budućnosti. Dokazi svjedoče o tome da sile urbanizacije snažno izvire i kreću se prema dominaciji središnje pozornice svjetske povijesti. Urbanizacija je postala globalna u svom dometu.“ (Harvey, 2009:313)

Iste godine kada Harvey objavljuje „Društvena pravda i grad“, Henri Lefebvre objavljuje djelo „The Survival of Capitalism“¹⁴ (Lefebvre, 1976.) u kojem još dalje nego prije gura svoju

¹³ Kao i Castells, Harvey uporište nalazi u jednom klasičnom marksističkom tekstu koje se direktno tiče urbanog konteksta, ili točnije, stanovanja: „Tko god izjavljuje da je kapitalistički način proizvodnje, 'željezni zakon' današnjeg buržoaskog društva, nepovrediv, ali u isto vrijeme bi želio poništiti njegove neugodne ali nužne posljedice, nema kamo pribjeći nego moralnim propovijedima upućenim kapitalistima, moralnim propovijedima čiji će emotivni učinci trenutno ispariti pod utjecajem privatnog interesa i, ako je potrebno, natjecanja.“ (Engels, 1988:341)

¹⁴ Dalje u tekstu: „Preživljavanje kapitalizma“.

imaginaciju o prostoru kao konstitutivnom elementu reprodukcije proizvodnih odnosa, smještajući koncept društvene proizvodnje prostora u sam centar mehanizama kojima se kapitalizam održava na životu:

„Ono što se dogodilo jest da je kapitalizam uspio u tome da ublaži (ako ne i razriješi) svoje unutarnje kontradikcije kroz čitavo stoljeće, i posljedično, stotinu godina nakon Kapitala, uspio je zadržati rast. Ne možemo izračunati po kojoj cijeni, ali znamo kojim sredstvom – kroz zauzimanje prostora, kroz proizvodnju prostora.“ (Lefebvre, 1976:21)

Pa iako Lefebvre u tom djelu ne spominje niti ne elaborira pravo na grad, očigledno je da pokušava pojasniti međuodnos klasne i urbane borbe, upravo onaj trenutak apostrofiran u „Urbanoj revoluciji“ koji je toliko zabrinuo Castellsa – radikalna promjena društvene stvarnosti, ili njezina korjenita preobrazba ovisi o radničkoj klasi. Samo zato, naglašava Lefebvre, što radnička klasa nije ispunila svoju ulogu na način na koji je to vidio Marx, ne znači da je time njezina misija „propala“ – ona je transformirana i raširila se na svjetsku razinu (usp. Lefebvre, 1976:81). Zbog toga Lefebvre zaključuje da iako „radnička klasa ne može sve napraviti sama, ne postoji ništa što možemo napraviti bez nje“ (ibid. 37). „Preživljavanje kapitalizma“ bila je svojevrsna skica ili uvertira Lefebvreovom kapitalnom djelu „The Production of Space“¹⁵ (Lefebvre, 1992.) prvi put objavljenom 1974. godine. U tom je djelu Lefebvre na detaljan i ekstenzivan način upregnuo sve dosada iznesene ideje, proširivši ih brojnim novim tezama i idejama koje zaokružuju smisao starih. Ipak, važno je napomenuti da Lefebvre niti u jednom svom djelu ne pokušava stvoriti koherentnu teoriju, zbog čega niti „Proizvodnja prostora“ kao kapitalno djelo ne može stajati samo za sebe. Za razliku od Castellsa, koji u svakoj svojoj novoj publikaciji pokušava iznijeti čiste i stroge definicije te time zaokružiti teoriju, Lefebvrea možemo razumjeti jedino zahvaćanjem čitavog njegovog opusa o prostornim pitanjima.

U godinama koje slijede, i Castells i Harvey na različite su načine nastavili putanje zacrtane u dva antologijska djela nove urbane sociologije – „O urbanom pitanju. Marksistički pristup“ i „Društvena pravda i grad“. No njihov kritički odmak od Lefebvreove misli postepeno se smanjivao. Castells je tako izjavio da, iako ne opravdava Lefebvreov stil niti njegov metafizički pristup, smatra da je iznjedrio moćne ideje koje su prije svega na vrlo intuitivan način održavale društvenu stvarnost – „Pravo na grad bila je intuicija. Ali to je bila intuicija

¹⁵ Dalje u tekstu: „Proizvodnja prostora“.

genija.“¹⁶ (Castells u: Elden 2004:142). Međutim, Castellsov put do jednog od najvećeg mislioca suvremene sociološke teorije bio je obilježen i potpunim obratom njegovih političkih uvjerenja. Od teoretičara koji je Lefebvreu zamjerao odmak od postavki napisanih u Marxovim i Engelsovim djelima, a kroz vizuru altizerovskog strukturalizma, postepeno se i sam od njih počinjao odmicati da bi konačno u svojoj velikoj trilogiji „Informacijsko doba. Ekonomija, društvo i kultura“ napisao:

„Potječem iz vremena i tradicije političke ljevice industrijske ere, opsjednute Marxovom (i Engelsovom) jedanaestom tezom o Feuerbachu, upisanom na Marxovu nadgrobnom spomeniku u Highgateu. Politička akcija što ide za promjenom bila je glavni cilj doista smislenoga intelektualnog nastojanja. Još uvijek vjerujem da u takvom stavu ima velikodušnosti ili, barem, manje je sebičan od uredne birokratske, akademske karijere, neometane ljudskim patnjama diljem svijeta. (...) Međutim, vidio sam tako mnogo zavedenih žrtava, toliko mnogo slijepih ulica što ih je stvorila ideologija i takve užase što se rađaju u umjetnom raju dogmatske politike da bih htio izazvati zdravu reakciju protiv pokušaja da se politička praksa namješta prema društvenoj teoriji ili ideologiji.“ (Castells, 2003:381-382)

Ovakva izjava nije posljedica samo prezira prema dogmatskoj politici, protiv koje se i Lefebvre čitav svoj život borio, zbog čega je svojevremeno bio i izbačen iz Komunističke partije Francuske. Rezultat je to, prije svega, Castellsove nemogućnosti da pod klasne odnose svede (ili kroz njih analizira) brojne druge društvene pokrete s kojima se susreo, pogotovo one koji su procvatili nakon 1968. godine pa su po njemu tako „rodni odnosi, etnički i nacionalni pokreti i pokreti koji se definiraju kao građanski“ (Castells, 1983:291) alternativni izvori urbane društvene promjene. Možemo zaključiti da je Castells konačno i došao u stanje u kojem bi mogao prihvatiti Lefebvreovu tezu o radikalnoj transformaciji klasne borbe i važnosti one urbane, o kojoj je ovaj govorio u „Urbanoj revoluciji“, no zbog promjene vlastitih političkih uvjerenja, Castells je postao teoretičar koji odbacuje, ili barem do značajne razine umanjuje klasne odnose i borbu kao analitički okvir za razumijevanje društva. Ono što ga je približilo Lefebvreovim idejama, u isto ga je vrijeme i udaljilo. Pa iako kaže da ne želi biti „nezainteresirani promatrač ljudske drame“ apelira da bi se društvena znanost trebala voditi samo po kriterijima vlastite točnosti, strogoće i relevantnosti: „U dvadesetom stoljeću filozofi su pokušavali promijeniti svijet. U dvadesetprvom stoljeću, vrijeme je da ga drukčije tumače.“ (Castells, 2003:382). Ova Castellsova „konverzija“ zasigurno je nešto što moramo

¹⁶ Razmotrimo i činjenicu da Castells već 1983. godine prihvaća Lefebvreovu tezu o tome da je Pariška komuna bila jedan oblik urbane revolucije pri čemu nam poseban fokus mora biti na isprepletenosti radničkih i urbanih pitanja (usp. Castells, 1983:15-16).

imati na umu kada se bavimo njegovim teorijskim radom s obzirom da je na njega značajno i utjecala i oblikovala njegovo intelektualno stvaralaštvo.

S druge strane, David Harvey je ostao odan svojoj prvotnoj marksističkoj orijentaciji, držeći da ona jedina predstavlja „aktivnu konstrukciju čvrstog, sveobuhvatnog i znanstvenog razumijevanja nečega toliko kompleksnog i bogatog kao što je historijska geografija¹⁷ urbanih procesa u kapitalizmu“ (usp. Katznelson, 2004:41). Za razliku od Castellsa, koji se odmakao od klasne analize društva, klasna borba i akumulacija kapitala ostali su, do današnjeg dana, centralne točke Harveyeva znanstvenog interesa, koje je uspješno uklopio i u svoje kritičke analize neoliberalizma i postmodernosti. Već 1982. godine Harvey u „The Condition of Postmodernity“ piše da upravo Lefebvreu dugujemo ideju o tome da upravo u zauzimanju i upravljanju prostorom leži društvena moć nad svakodnevnim životom (usp. Harvey, 1992:307). Na prijelazu tisućljeća u „Spaces of Hope“ Harvey skreće pažnju upravo na Lefebvreove ideje iznesene u „Preživljavanju kapitalizma“ o tome da kapitalizam preživljava oslanjajući se upravo na proizvodnju prostora kao na svoj mehanizam reprodukcije (usp. Harvey, 2000:31).

Edward Soja, za razliku od Castellsa i Harveya, oduvijek je duboko cijenio sve Lefebvreove ideje, zbog čega i najotvorenije govori o njihovim kritičarima. O odmaku od Lefebvrea, kojeg su proveli sociolozi i geografi 70-ih godina 20. stoljeća, govori kao o pristupu „ortodoksnih ljevičara“ koji su, zapravo, jako malo toga pružili aktivistima i akterima društvenih pokreta (usp. Soja, 2010:92). Soja napominje da je povod tom odmaku, između ostaloga, mogla biti i činjenica što su pojmovi „prava“ i „pravde“ iz klasične marksističke pozicije vrlo „suspektni“ jer ih najčešće upreže upravo buržoazija (ibid.) što je i sam Harvey na neki način potvrdio u publikaciji „A Brief History of Neoliberalism“ (Harvey, 2005.). U tom je djelu pokazao koliko malo mari za koncepcije čitavog kolopleta ljudskih prava koja su mrtva slova na papiru dok ono jedno, neotuđivo pravo na privatno vlasništvo, nadvladava sva ostala u društvenoj realnosti. U svom vlastitom pozivu na uspostavu novih prava, koja nisu izraz neoliberalne ideologije, David Harvey je pronašao – „pravo na grad“. Godine 2008., u kontekstu globalne ekonomske krize, slogan „pravo na grad“ već je započeo svoj život izvan okvira filozofsko-socioloških stranica spomenutih teoretičara. Upravo tada Harvey objavljuje svoj esej „Pravo

¹⁷ Ovdje se ne misli na geografiju kao na znanstvenu disciplinu, već na geografiju kao prostorni razvoj društva na globalnoj razini. U sintagmi „historijska geografija“ možemo očitati Harveyevo nastojanje da u većinskom diskursu legitimira geografski (prostorni) razvoj društva kao jednakopravnog povijesnom (temporalnom) razvoju društva.

na grad¹⁸ u kojem piše kako je Lefebvre predvidio način na kojeg je urbanizacija postala krucijalnim faktorom preživljavanja kapitalizma kao i krucijalnim fokusom političke i klasne borbe (usp. Harvey, 2008:28). I dodaje: „Lefebvre je bio u pravu kada je inzistirao da revolucija mora biti urbana, u najširem smislu tog pojma, ili je neće ni biti“ (ibid. 40).

Uvidjeli smo da je stvaralaštvo Henrija Lefebvrea potaknulo transformaciju ideja iz barem dva teorijska pravca – jedan je onaj proistekao iz klasične urbane sociologije, a drugi onaj iz marksističke tradicije. S obzirom na to, ne čudi činjenica da su njegova djela desetljećima raspirivala polemike i diskusije, kao što ne čudi niti otpor s kojim su se njegove ideje susretale. Ipak, iz ovoga uvoda u teorijsku raspravu vidljivo je da je Lefebvreova sociološka imaginacija našla svoje mjesto i važnost 21. stoljeću te da su se njegove ideje pokazale i više nego točnima, koliko god su 70-ih godina 20. stoljeća nekima zvučale kao neutemeljena metafizika. Napomenimo samo za kraj ovoga uvoda da se odnos industrijalizacije i urbanizacije u teorijskom smislu nije razriješio. Lefebvre je u kasnijim dijelima zapustio tezu o tome da urbanizacija nadvladava industrijalizaciju, u čemu Smith pronalazi specifičnu interpretaciju: Lefebvre je tom tezom želio ukazati na jednu tendenciju, prije nego na završeno i definitivno stanje, odnosno da je prije svega vjerojatno želio upozoriti na procese globalizacije (usp. Smith u: Lefebvre, 2003:XIX) i povezivanje čitavog ovog svijeta u jednu mrežu, što će sredinom 90-ih godina postati fokus Castellsove analize suvremenog, *umreženog* društva.

¹⁸ David Harvey napisao je dvije verzije teksta „Pravo na grad“ – prva je nastala 2003. godine i objavljena je u *International Journal of Urban and Regional Research*, u ovom radu korištena u prijevodu Stipe Ćurkovića i Ane Ujević, koji je objavljen u *Časopisu Diskrepancija* 2010. godine. Druga verzija objavljena je 2008. godine u časopisu *New Left Review*, na hrvatski prevedena u zborniku „Operacija: Grad. Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti“ 2008. godine.

4. Umreženo društvo i prostori tokova

Do sada smo utvrdili da je (društveni) prostor (društveni) proizvod, što je pretpostavka neraskidiva uz predmet našeg istraživanja – (posebnog) prava na (posebni) prostor. Međutim, kako bismo shvatili kakvo je to pravo i koje su njegove implikacije, prije svega moramo odgovoriti na dva pitanja: Kakav prostor proizvodi suvremeno društvo? Kakvo je to suvremeno društvo? Bez tih odgovora teško možemo razumjeti što je to pravo na grad, niti koliko je ono, ako uopće jest, važno za naš suvremeni ekonomsko-politički kontekst. A upravo se taj ekonomsko-politički kontekst značajno promijenio od 1967. godine kada je slogan „pravo na grad“ nastao. Manuel Castells opisuje tri „neovisna procesa, koja su se, u povijesnom smislu, slučajno vremenski pogodila“ u drugoj polovini 20. stoljeća – informacijska revolucija, ekonomska kriza (kapitalizma i socijalizma) te procvat slobodarskih društvenih pokreta. Ta tri procesa dovela su do restauracije kapitalizma i njegovog razvoja u okviru informatizirane globalne ekonomije, odnosno do nove dominantne društvene strukture – *umreženog društva* (usp. Castells, 2003:360). Opravdanje za pridodavanje novog naziva suvremenom društvu Castells vidi u tome što se u tom društvu mijenjaju materijalne osnove društva – prostor i vrijeme (usp. Castells, 2000:500). Pri tome, prostor je taj koji organizira vrijeme, a ne obrnuto (ibid. 403). Osnovna prostorna matrica suvremenog društva koja, dakle, sudjeluje u uspostavi i reprodukciji proizvodnih i svih drugih društvenih odnosa i struktura jest – *mreža*. Mreža je skup tokovima povezanih čvorova koja funkcionira kao otvoren materijalan sustav, prilagodljiv, fleksibilan i fluidan, sposoban za reprogramiranje umreženih čvorišta, odnosno za trenutno uključenje i isključenje pojedinih čvorova. Umreženo društvo, dakle, funkcionira po obrascima paradigme informatičke tehnologije (ibid. 97) što osigurava njegovo preživljavanje i zaobilazanje bilo kakvih prepreka. Umreženo društvo jest nedvojbeno – kapitalističko – pri čemu Harvey napominje da je kapitalizam oduvijek i bio „revolucionaran“ način proizvodnje koji vlastito preživljavanje osigurava permanentnim inovacijama mehanizama vlastite reprodukcije i konsolidacije (usp. Harvey, 1992:204). Osim temeljnih materijalnih dimenzija društva (prostora i vremena) u umreženom društvu mijenjaju se i proizvodni odnosi – Castells napominje da postoje dva temeljna proizvodna obrasca – *industrijsko i informacijsko* (usp. Castells, 1983:307). Novi oblici proizvodnje pomiču se od proizvodnje i potrošnje *stvari* do proizvodnje i potrošnje *usluga*, no upitno je da li takvi proizvodni odnosi dovode do povećanja i poboljšanja proizvodnje, odnosno do društvenog razvoja ili pak do, kako govori Harvey, spekulativnih aktivnosti i maksimalizacije

kratkotrajnih tržišnih ugovora (usp. Harvey, 2005:159). Rastuće industrije koje kao preduvjet svoga opstanka koriste informatičku tehnologiju za svoj razvoj, u svojoj su progresivnosti i raširenosti, naime, u suštoj suprotnosti s neuspjehom suvremenog društva da osigura osnovne društvene potrebe i infrastrukture.

Ipak, ta mreža kao osnovna prostorna matrica suvremenog društva nije apstraktna, ona je, kao što i sam Castells napominje, veoma materijalna, veoma prostorna. *Čvorovi mreže* tako se smještaju u visoko urbaniziranim područjima našeg planeta, u najvećim svjetskim gradovima ili gradskim regijama. Svaki grad dobiva svoje društveno značenje prema svom položaju u mreži koji nikada nije izuzet od radikalnih promjena – „podložan je strahovitom natjecanju među gradovima te trgovačkim pothvatima visokorizičnih ulaganja u financije i nekretnine.“ (Castells, 2000:410). Harvey s druge strane, ovakvu međuzavisnost gradova ne vidi kao komparativnu novost umreženog društva – urbanizaciju kao proces po njemu uopće niti ne možemo promatrati fokusirajući se na jedan grad, jedno područje, već gledajući u cijelosti čitave sustave gradova i njihove povijesti te mreže koje su među sobom stvarali u cirkulaciji viška vrijednosti (usp. Harvey, 2009:250). Upravo je ta cirkulacija viška vrijednosti ključna za Harveyevu interpretaciju kapitalizma, zbog čega on uvodi pojam prostornog fiksiranja (engl. „spatial fix“) kao tendenciju nagomilavanja kapitala u specifičnim geografskim područjima, nauštrb nekih drugih područja, što je osnova *nejednakog geografskog razvoja* (usp. Harvey, 2000:23). I Castells i Harvey nam daju do znanja da unatoč mogućnostima mreže koja materijalno i virtualno povezuje cijeli svijet, kapital ipak biva izuzetno lokaliziran, a višak vrijednosti koncentriran na vrlo specifičnim područjima, što je potpuno konzistentno s radom Saskije Sassen o razvoju *globalnih gradova*:

„Iako vodeći ekonomski sektori današnjice funkcioniraju u elektronskom prostoru, ipak postoji određena vrsta materijalnosti koja je osnova tih vodećih ekonomskih sektora. Čak i najdigitaliziraniji, najglobaliziraniji i najdematerijaliziraniji sektori, poput globalnih financija, na nekoj točki svog procesa prelaze u prostor. Kada se to događa, onda se to događa u ogromnim koncentracijama izrazito materijalnih struktura. (...) To stvara stratešku geografiju koja presijeca granice i prostore, a ipak je smještena u određenim gradovima.“
(Sassen, 2003:21)¹⁹

¹⁹ Ono što je važno napomenuti kada govorimo o globalnim gradovima jest činjenica da se čvorišta mreže ne poklapaju s teritorijalnom podjelom država. U tom pogledu, globalni gradovi kao centri moći konkuriraju samim državama, odnosno u sustavu globalne ekonomije njihova važnost izuzetno raste (usp. Castells, 2000:179).

Globalni su gradovi, dakle, „spojnice na svjetske mreže svih vrsta“ (Castells, 2000:436), megagradovi koji nisu mjesto, nego proces (ibid. 412). Ovdje dolazimo do proširenja teorije o (društvenom) prostoru kao (društvenom) proizvodu – svaki tip društva s pripadajućim načinom proizvodnje proizvodi i svoj vlastiti grad, na nekom novom mjestu, ali najčešće na ruševinama ili temeljima već postojećih gradova koji se transformiraju kada se transformira društvo u cjelini (usp. Lefebvre, 1996:101). Ipak, s pravom se možemo pitati do koje mjere doslovnosti možemo preuzeti ovu tvrdnju jer u povijesnom razvoju gradova oni su uvijek bili i ostali „izgrađene forme stvorene iz mobilizacije, izvlačenja i geografske koncentracije značajnih količina društveno proizvedenog viška proizvoda“ (Harvey, 2009:238). Drugim riječima, grad oduvijek upija bogatstvo svoje bliže okoline ili udaljenih predjela, u većoj ili manjoj mjeri, teritorijalno i temporalno (geografski i historijski).

Ovime su ocrtane dvije strukture dominantne prostorne matrice suvremenog društva kako ih vidi Manuel Castells – *mreža i čvorovi*. Preostaje treća struktura – *prostori tokova*. To su dominantni prostorni izrazi moći u našim društvima, izrazi dominantnih procesa koji upravljaju našim ekonomskim, političkim i društvenim životom (usp. Castells, 2000:437):

„Prostor tokova je materijalna organizacija društvenih praksi koje se zbivaju istodobno i djeluju kroz tokove. Pod tokovima podrazumijevam smislene, repetitivne, programirane sekvence razmjene i interakcije između fizički razdvojenih mjesta koja dijele društveni akteri u gospodarskim, političkim i simboličkim strukturama društva.“ (Castells, 2000:438)

Važno je napomenuti da se ovdje pod „dominantnim prostornim izrazom moći“ ne misli na to da se u prostorima tokova kreće *većina* svjetskog stanovništva, baš suprotno. U njima se kreće manjina, društvena elita koju Castells ne smatra klasom (usp. Castells, 2000:441), ona elita u čijim je rukama najveći dio ekonomske i političke moći. Castellsovim riječima, to su elite koje „stvaraju svoje vlastito društvo“ izdvojeni u simboličke zajednice materijalnim granicama cijena nekretnina (ibid. 442). Ta elita nije ograničena prostorom – kreću se u tokovima²⁰, oni su „kozmpoliti“, danas u Londonu, sutra u New Yorku; niti je ograničena vremenom – pripada im „bezvremeno vrijeme“, u svojim uredima imaju više zidnih satova, jer iz Los Angelesa moraju znati koliko je sati u Tokiju. Logika prostora tokova je, dakle, prostorna logika dominantnih društvenih interesa „besklasne elite“ – barem po Castellsu. I upravo ovdje leži najveća slabost Castellsove teorije o umreženom društvu, jer iako slijedom

²⁰ Razmotrimo i Lefebvreov doprinos iz 1967. godine na temu da je društvena elita oslobođena od prostora: „Oni s Olimpa i nova buržujaska aristokratska klasa (tko to ne zna?), više ne stanuje. Oni idu od palače do palače ili od dvorca do dvorca; oni upravljaju nekom flotom ili zemljom iz jahte; oni su posvuda i nigdje. Otuda fascinacija njima kod ljudi uronjenih u svakodnevicu; oni transcendiraju svakodnevicu (...)“ (Lefebvre, 2008:29)

promjene svoga političkog stajališta odbacuje klasnu analizu, svoju teoriju gradi upravo na opoziciji klasno određenih društvenih skupina, koje pritom izričito ne želi nazvati klasama. Kako bi kontradikcija bila veća, Castells ne misli da živimo u, tako reći, besklasnom društvu. Umreženo društvo tako opisuje kao društvo nejednakosti, nejednakosti koja potječe od isključenja i diskriminacije:

„Društvena konstrukcija novih dominantnih oblika prostora i vremena razvija meta mrežu koja isključuje nebitne funkcije, podređene društvene skupine i obezvrijeđene teritorije. Na taj način stvara se beskonačna društvena udaljenost između meta mreže i većine pojedinaca, aktivnosti i mjesta širom svijeta.“ (Castells, 2000:500)

Na kraju krajeva, objekt jednog posebnog prava kojeg istražujemo u ovom radu – prava na grad – u umreženom društvu po Castellsu jest dvojni grad. *Podijeljeni* ili *dvojni grad* je izraz konfliktne prostorne koegzistencije društvenih skupina koje žive u potpuno udaljenim svjetovima (usp. Šarinić i Čaldarović, 2015:108). Castells naravno zna da je grad oduvijek sjedinjavao „najgore i najbolje“ – najveće bogatstvo i najveće siromaštvo i utoliko napominje da se radi o „klasičnoj temi urbane sociologije“ (ibid. 114), koja u suvremenom kontekstu još i više dobiva na značenju. Naličje prostora tokova, i dvojnog grada s njegovim blještavilom i bogatstvom, jesu *prostori mjesta*, prostori u kojima živi većina ljudi na svijetu. Pa unatoč tome, Castells značajno manje svoje intelektualne pažnje posvećuje ovim prostorima, izuzev opisa da se radi o mjestima čiji su oblik, funkcija i značenje sadržani unutar njegovih fizičkih granica, opis kojeg dopunjuje sasvim osobnim iskazom:

„Pariški quartier Belleville je mjesto. Belleville je za mene, 1962. godine, kao i za brojne doseljenike tijekom njegove povijesti, bio točka ulaza u Pariz. Kao 20-godišnjem političkom azilantu koji, osim svojih revolucionarnih ideja, nije imao mnogo izgubiti, smještaj mi je ponudio španjolski građevinski radnik, voda anarhističke zajednice, koji me je uveo u tradiciju mjesta. (...) Trideset godina nakon našega prvog susreta, promijenili smo se i ja i Belleville. No, Belleville je još uvijek mjesto, a bojim se da ja više nalikujem toku.“ (Castells, 2000:449)

No u kakvoj su sprezi prostori tokova i prostori mjesta? Ovdje bi bilo instruktivno ponuditi tezu da u prostorima tokova vladaju (privatne) želje a u prostorima mjesta (društvene) potrebe – koje mogu biti zadovoljene ili ne. Jedan od možda najboljih primjera kontradikcije prostora tokova i prostora mjesta, pa i dvojnog grada je Davidov toranj u glavnom gradu Venezuele – Caracasu. Zamišljen i do pola izgrađen kao veliki financijski centar, kao jedan od čvorova Castellsovih prostora tokova i bezvremenog vremena poslovne elite, neboder od 45 katova je uslijed kraha ekonomije 1994. godine i posljedične obustavljene izgradnje postao „najviši

slam na svijetu“ – krov nad glavom za tisuće obitelji bez doma. Od čvora *prostora tokova* postao je *prostor mjesta*, i to kakvog mjesta – onog bez struje, vode, grijanja, prozora, dizala, osnovnih uvjeta za život. Pa iako su 2014. godine obitelji iseljene iz tornja zbog sigurnosnih razloga, ovaj primjer ponovno nas vraća na razmišljanje o neuspjehu suvremenog, umreženog društva da pokraj bogatstva kojim raspolaže osigura osnovne društvene potrebe velikom broju ljudi. Možemo se jedino zapitati – Nije li privatni interes (želja) graditi ogromni neboder na 45 katova? Ne bi li bila kolektivna potreba graditi stanove za obitelji bez doma? Dvojni (podijeljeni) grad može biti izraz jedino dvojnog (podijeljenog) društva, polariziranog do te mjere da je teško ne uvidjeti klasnu određenost te podvojenosti. Upravo zbog toga David Harvey opetovano napominje da čak i statistički podaci²¹ dokazuju da je neoliberalizam od svoga začetka bio i ostao klasni projekt s ciljem restauracije klasne moći najbogatijih pojedinaca suvremenog svijeta (usp. Harvey, 2005:16).

No vratimo se korak unazad, ili 30-ak godina unazad, u godinu 1973., kako bismo razmotrili određene navode. Primjerice: „Nova kontradikcija javlja se na horizontu: ona između tokova (pokretnog, efemernog) i fiksiranog (etabliranih centara, pozicija odlučivanja, institucija, raznih 'posjeda'.“ (Lefebvre, 2009:202). Ovo je samo jedna od pregršt Lefebvreovih misli iz 70-ih godina prošloga stoljeća kojima je ocrtavao ono što Castells sredinom 90-ih godina pretvara u svoju teoriju o umreženom društvu. Primjerice, u svom djelu „Proizvodnja prostora“ iz 1974. godine Lefebvre govori da tadašnja ekonomija može biti definirana kao međupovezanost tokova i mreža (usp. Lefebvre, 1992:347). Na ovakve misli možemo naići čak i u „Urbanoj revoluciji“ iz 1970. godine, u kojoj je Lefebvre odlučno proglasio društvo *urbanim*, a ne *umreženim*. Pa upravo u tom djelu, napominje Neil Smith, Lefebvre govori o *svjetskim/globalnim gradovima*, iako se dominantni znanstveni diskurs o globalnim gradovima počeo pojavljivati i razvijati tek u 80-im godinama prošloga stoljeća (usp. Smith u: Lefebvre 2003:XX). Ipak, Lefebvre nikada nije zaokružio ovakve misli u koherentnu teoriju kao što je to kasnije učinio Castells. Lefebvreova sociološka imaginacija kroz čitav je korpus njegovih djela iskazana u mislima, idejama, vizijama, pitanjima bez ponuđenih odgovora, odnosno protupitanjima, ili potpitanjima na svaki ponuđen odgovor²². Možemo utvrditi da

²¹ Ti podaci temelje se na odnosu količine bogatstva koje se nalazi u rukama šačice ljudi, primjerice 1% najbogatijih ili 0,1% najbogatijih. Od implementacije neoliberalne politike u najvećim zemljama zapadnog svijeta 70-ih godina, pa sve do danas, količina bogatstva u rukama tih ljudi raste. Na temelju tih podataka Harvey, ali i ne samo on, govori o restauraciji klase koja se odvijala i odvija se zajedno s restauracijom kapitalizma i njegovim razvojem u današnji neoliberalni oblik (usp. Harvey, 2005:16).

²² O Lefebvreovom stilu pisali su gotovo svi inspirirani njegovim radom, kao o ključnom elementom njegove životnosti, zbog čega donosimo jedan takav navod Edwarda Soje: „Lefebvre je učinio marksizam (...) namjerno

upravo u tome leži snaga, a ne slabost njegove misli, da upravo zbog otvorenosti i svojevrsne namjerne nedovršenosti njegova stvaralaštva danas možemo, još uvijek, posezati za njegovim djelima. Ipak, zašto je Lefebvre, predosjećajući mnogo o ekonomiji tokova i o globalnoj umreženosti, odlučio društvo odrediti baš urbanim – tek nam predstoji otkriti.

Lefebvre svoj odgovor na pitanje o tome kakav prostor proizvodi kapitalističko društvo, iz čega posljedično izvire i važnost prava na grad, ne temelji na suprotstavljanju prostora tokova i prostora mjesta, niti na nekoj drugoj binarnoj opreci. Kao što je primijetio Edward Soja, za Lefebvrea redukcionizam započinje sabijanjem kompleksnosti suvremenog društva na binarnost. Zbog toga je u svoju prostornu analizu Lefebvre konstantno pokušavao uvesti treći element, onaj koji će uzburkati ili dovesti u pitanje etablirane binarne postavke, onaj koji će izazvati konvencionalne metode misli i otvoriti imaginaciji put prema daljnjim mogućnostima (usp. Soja, 1996:61, 70). Zbog toga u dijalektičku misao uvodi mogućnost *trijalektike* koju crpi upravo iz Marxove ideje o međuzavisnosti zemlje, kapitala i rada kao konstitutivnog trojstva kapitalizma (usp. Lefebvre, 1992:325). U Lefebvreovim djelima naići ćemo na čitav niz trijalektičkih odnosa, od kojih jedan (zemlja, kapital, rad) otvara mogućnost za uočavanje i povezivanje drugoga (najam, profit, nadnica), što samo dokazuje plodonosnost ovakvog pristupa. Za ovaj rad bit će posebno važni samo neki trijalektički odnosi, od kojih je jedan onaj o tri sile ili procesa koji oblikuju i raspoređuju prostor kapitalizma jednom kada je on proizveden. Prostorom kapitalizma, dakle, upravljaju *fragmentacija*, *homogenizacija* i *segregacija* (ponekad nazvana *hijerarhizacija*).

Fragmentacija je, za Lefebvrea, najveća kontradikcija prostora proizvedenog u kapitalizmu (usp. Lefebvre, 2009:189) i odvija se u barem dvije paralelne putanje. Prva je zakon privatnog vlasništva kao „neotuđiva prava“ – prostor je organiziran u parcele, u male dijelove, jer jedino tako prostor može postati roba, odnosno, razmjenjiv na tržištu. Prostor, kao totalitet, nemoguće je kupiti i prodati, zbog toga on mora biti razbijen, razmrvljen, jednom riječju - komodificiran (ibid. 223). Paradoksalno, time se upravo i postiže da se sve, totalitet, može kupiti i prodati (usp. Lefebvre, 1992:341). Iz ovoga proizlazi fragmentacija prostora prema tržišnoj logici, no postoji još jedna, ona državna, koja po poznatom principu „divide et impera“ društveni prostor dijeli na čitav niz sustava i podsustava tih sustava pri čemu „bilo koji društveni objekt može proći za koherentnu cjelinu“ (ibid. 311). Prostor je tako razbijen i

nedovršenim, beskrajno istraživim, otpornim na sve vrste zatvaranja i jednostavnih kategorijskih definicija, ali istovremeno i uporno odanim i usmjerenim na Marxa. On nikada nije dozvolio stvaranje 'lefebvrjanske škole'...“ (Soja, 1996:36).

podijeljen različitim funkcijama – rada, stanovanja, odmora, prijevoza, proizvodnje, potrošnje (usp. Lefebvre, 2009:214)... I pri tom se svaka od tih funkcija predstavlja ili želi predstaviti kao nepovezana sa cjelinom, s društvom u cjelini, s državom koja koordinira te sustave i podsustave u čvrstoj korespondenciji s interesima kapitala. No zadržimo se još trenutak na poimanju prostora (ili zemlje) kao robe – već smo utvrdili da prostor nije uobičajen društveni proizvod, kao bilo koja stvar ili objekt. Prostor u razmjeni, komodificirani prostor, ima svoje posebnosti o čemu sjajnu analizu donosi David Harvey kada kaže da je zemlja „fiktivna forma kapitala koja proizlazi iz očekivanja [spekulacije?] budućeg najma [vrijednosti]“ (Harvey, 2012:28). Razmjenjiv prostor sadrži kontradikciju *vrijednosti u upotrebi* i *vrijednosti u razmjeni* što Harvey argumentira u šest točaka. Prvo, zemlju ne možemo pomicati sa sobom kao što to možemo činiti s automobilom ili većinom druge robe. Drugo, zemlja je roba bez koje niti jedan pojedinac ne može. Svi moraju živjeti *negdje*, u nekom prostoru. Treće, zemlja se razmjenjuje relativno rijetko. Četvrto, kupnjom zemlje (prostora) očekujemo njezinu vrijednost u budućnosti, ona je roba za koju očekujemo da će trajati (zadržati oba oblika vrijednosti) barem koliko i naš život. Peto, tržišna razmjena prostora događa se u trenutku, ali uporaba razmijenjenog prostora traje dugo. Šesto, zemlja (prostor) za korisnika nema samo jednu funkciju (stanovanja, odnosno, reprodukcije), već mnogo funkcija koje se međusobno ne isključuju²³ (usp. Harvey, 2009:158-159). Iz ovoga jasno vidimo da kupnja i prodaja prostora ima dalekosežne posljedice, vezuje nas za budućnost. U tome se i krije moć procesa fragmentacije, njezine učinke teško je poništiti – „Jednom locirane, aktivnosti i ljude postaje jako teško pomaknuti“ (ibid. 167).

Druga sila koja upravlja kapitalističkim prostorom, jednom kada je on proizveden, jest homogenizacija. „Grozna sila homogenizacije djeluje na svjetskoj razini proizvodeći prostor čiji je svaki dio razmjenjiv“ (usp. Lefebvre, 2009:204) – sila kontradiktorna fragmentaciji osigurava kontrolu nad prostorom, *pod svojim uvjetima* objedinjava razjedinjeno. Sila homogenizacije ocrtava, prema Lefebvreu, upravljanje dominantnim prostorom kojeg proizvodi kapitalizam – ono što su za Castellsa prostori tokova, za Lefebvrea su – *apstraktni prostori* – prostori koji negiraju sve različitosti (ibid. 189):

²³ Ovim argumentima možemo opravdano dodati i sedmi kojeg pronalazimo kod Lefebvrea, upravo zbog činjenice da Harveyevi argumenti u čvrst suodnos postavljaju prostor i vrijeme. Lefebvreova je teza da kupac prostora (zemlje, kuće, stana) kupuje i – vrijeme. Prema samoj lokaciji prostora on kupuje svoju cjelokupnu dnevnu rutinu, dnevni raspored, gubitak ili dobitak vremena u danu, vrijeme koje će provesti u prometu putujući od jedne točke do druge... (usp. Lefebvre, 1992:339). Ovdje ponovno dolazimo do toliko točne Castellsove teze da je prostor taj koji organizira vrijeme, a ne obrnuto.

„Kapitalizam i neokapitalizam proizveli su apstraktni prostor koji je refleksija poslovnog svijeta na nacionalnoj i internacionalnoj razini, kao što je i refleksija moći novca i politike države. Ovaj apstraktni prostor zavisi o neizmjenim mrežama banaka, poslova i velikih centara proizvodnje. Postoji također i prostorna intervencija autocesta, aerodroma i informacijskih mreža. U ovom prostoru, kolijevci akumulacije, mjestu bogatstva, subjektu povijesti, centar povijesnog prostora – drugim riječima, grad – je eksplodirao.“ (Lefebvre, 2009:187)

Ove lucidne riječi prvi su puta objavljene 1974. godine i u svojoj točnosti niti malo ne odmiču od teorije o umreženom društvu iz sredine 90-ih godina. U njima Lefebvre vrlo jasno suprotstavlja i umreženost i tokove i čvorišta, kao što prepoznaje da Castellsovi prostori mjesta – grad, konkretan prostor života – u novim dominantnim prostornim matricama nestaje ili je barem izložen razornoj devastaciji. Svaki „prosječan potrošač“ znat će nabrojati desetke tipova prostora koji su podvrgnuti homogenizirajućoj apstrakciji – hotelske sobe, aerodromi, trgovački centri, restorani, banke, poslovni neboderi... Ne razlikuju se mnogo bez obzira da li se nalaze u Zagrebu ili u Amsterdamu, ili se barem tome teži. Lefebvre napominje – apstraktni prostor nije homogen u cijelosti već on ima homogenost za svoj cilj (usp. Lefebvre, 1992:287). Naravno, postoje i oni apstraktni prostori kojima svaki „prosječan potrošač“ nema pristup – elitne rezidencijalne četvrti, zidovima opasane vile, lažna priroda koja okružuje luksuzna odmarališta. To su prostori tokova, za Castellsa potencijalno i emancipirajući (usp. Castells, 2000:500), za Lefebvrea inherentno nasilni, sredstva dominacije vladajuće klase, prostori koji brišu konkretno, različito. Pa čak i kada kapitalizam homogenizacijom ne dotakne neke prostore, ostavi ih kakvim jesu, dozvoli njihovu distinkciju u odnosu na druge prostore, dozvoli njihovu različitost, čini to da bi ih izložio *potrošnji mjesta* – da bi u njima usidrio ogromne i rastuće industrije turizma i kulture (usp. Lefebvre, 2009:212). Reprodukcijski proizvodni odnosi događaju se i na mjestima koji s proizvodnjom, naizgled, nemaju veze – u povijesnim gradskim centrima i njihovim znamenitostima, na mjestima odmora, u prostorima „prirode“ – koji su proizvod samim time što je odlučeno da ne budu uništeni kao sva ostala priroda.

„Kada idemo u planine ili na plažu, konzumiramo prostor. Kada se stanovnici industrijalizirane Europe zapute na Mediteran, koji je postao njihov prostor za odmor, oni prelaze iz prostora proizvodnje u potrošnju prostora.“ (Lefebvre, 2009:212)

Iz ovoga slijedi da je kapitalizam sposoban homogenizirati i učiniti apstraktnim sve ono što se ne uklapa ili ono što ugrožava njihovo umreženo preživljavanje, dok je s druge strane sve ono što sačuva od svoje prostorne apstrakcije kadar iskoristiti u vlastitoj reprodukciji.

Ako su za Lefebvrea prostori mjesta fragmentirani i razlomljeni, prostori tokova pretvoreni u one apstraktne, preostaje nam još jedan element umreženog društva – čvorovi mreže, za Lefebvrea vjerojatno također apstraktni, ali za naš rad važni jer ih ovaj dovodi u odnos sa „rupama u mreži“, sa „praznim, marginalnim mjestima“ (usp. Lefebvre, 1992:118). Treća sila ili proces jednom proizvedenog prostora jest segregacija ili hijerarhizacija, sila koja, Castellsovim vokabularom, „iskopčava iz mreže“ sve što nije važno u reprodukciji kapitalističkih proizvodnih odnosa. Odnos dominacije moćnog centra i nemoćne periferije vjerojatno možemo pronaći na svim prostornim razinama kojih se možemo dosjetiti, od lokalnih do globalnih, od dvojnog grada do dvojnog svijeta. Lefebvre nabroja nekoliko razina – postoje, za početak, nerazvijene zemlje, ili čak čitavi nerazvijeni kontinenti (kao što je Latinska Amerika), zatim postoje regije udaljene od centara moći kapitalističkog svijeta (kao što je primjerice periferija Europske Unije, kojoj i Hrvatska pripada). Zatim postoje urbane periferije, radnička predgrađa, siromašna geta, kvartovi imigranata, stanovnici Davidovog tornja... I naposljetku, postoje društvene i političke periferije, „mladi i žene, homoseksualci, očajni, 'ludi', ovisnici“ (Lefebvre, 1976:116) da ne nastavljam niz. Samo iz ovoga razvidno je da je preduvjet opstanka „mreže“ zapravo sadržan u *geografiji nejednakosti*, u permanentnoj dominaciji bogatih i privilegiranih centara nad siromašnim i nemoćnim periferijama. Geografija svijeta je za Lefebvrea prostor katastrofe, nasilja, prostor koji generira pukotine, a ne stabilnost (usp. Lefebvre, 2009:246). Da paradoks bude veći, samo je šačica gradova, globalnih gradova, umreženih sa svojim nešto slabijim „konkurentima“, zadužena za organizaciju eksploatacije čitavog društva i cijeloga perifernog svijeta (usp. Lefebvre, 1996:110). Riječima Edwarda Soje:

„Ovi prostori su također ispunjeni politikom i ideologijom, stvarnim i zamišljenim koji se isprepliću, i kapitalizmom, rasizmom, patrijarhatom te ostalim materijalnim prostornim praksama koje konkretiziraju društvene odnose proizvodnje, reprodukcije, eksploatacije, dominacije, podčinjavanja. To su 'prostori kojima se dominira', prostori periferije, margina i marginaliziranih, 'treći svijet' kojeg možemo pronaći na svim razinama, u korporalnoj realnosti tijela i uma, u seksualnosti i subjektivitetu, u individualnim i kolektivnim identitetima od najlokalnijeg do najglobalnijeg.“ (Soja, 1996:68)

Edward Soja dodaje da su to i odabrani prostori za borbu, oslobođenje, emancipaciju, prostori koji je u optimističnoj varijanti razmišljanja (možda) mogu usprotiviti fragmentirajućim, homogenizirajućim i hijerarhizirajućim strukturama i silama kapitalističkog društva (usp. Soja, 1996:68).

Razmatranjem osnovne trijalektike kapitalističkog upravljanja i oblikovanja jednom proizvedenog prostora, možemo zaključiti da takav pristup nije u kontradikciji sa Castellsovom teorijom u umreženom društvu. Ova dva pogleda na prostor u mnogo čemu su komplementarna, s doduše nešto drugačijim naglascima i interpretacijama. No još je uvijek neodgovoreno zbog čega je Lefebvre, s toliko vizionarskim pogledom uperenim u budućnost, ipak odlučio društvo nazvati *urbanim*, a ne *umreženim*? Odgovor se nalazi razbacan u Lefebvreovim djelima, sve od „Urbane revolucije“ do trećeg toma Lefebvreova životnog djela „Kritika svakidašnjeg života“ (Lefebvre, 1988.) prvi put objavljenog 1981. godine. Lefebvre je u posljednjem tomu svoje trilogije o svakodnevnici nazvanom „Od modernosti do modernizma“ sa svojih 80 godina pisao o *informaciji* kao povlaštenoj robi koja je oduvijek postojala „ali je tek nedavno postala razmjenski proizvod“ (usp. Lefebvre, 1988:537). Pa iako prepoznaje važnost informacijskih i tehnoloških inovacija, iako možemo zamisliti i potencijalni zazor ovog autora naspram tih „novotarija“, on vrlo odlučno i argumentirano govori o *informacijskoj ideologiji*.

„Tehnologizirati društvo i političko umjesto podruštvljavati i politizirati tehniku, nije li to opcija i odluka? Politički stav koji uobražava da je objektivni smisao? To pitanje ne rješava problem, već zabranjuje da se uzme kao rješenje tvrdnja koja postavlja problem iskrivljujući ga, prikrivajući implicirane proturječnosti.“ (Lefebvre, 1988:610)

Iz ovoga proizlazi: Odrediti društvo u cijelosti jednom riječju, jednim atributom, u sebi sadrži neku poruku, politički čin/iskaz, podrazumijeva određeni politički stav i ima određene političke posljedice. Primjera radi, poznato je da je baš Lefebvre odgovoran za vrlo često korištenu sintagmu „potrošačko društvo“. Tu skraćenicu su skovali njegovi studenti iz njegova izraza „birokratsko društvo organizirane potrošnje“ (usp. Kofman i Lebas u: Lefebvre 1996:16), ali Lefebvre nikada nije želio koristiti „potrošačko“ za opis društva (usp. Kalanj, 1985:90) jer bi to značilo svesti spoznaju o sadašnjem trenutku naše društvene stvarnosti samo i isključivo na jedan jedini njegov aspekt, onaj konzumacije i komodifikacije, svesti čitav društveni život samo na logiku robe i legitimirati takvo stanje teorijskom misli. I industrijsko i postindustrijsko i tehnološko i potrošačko i društvo obilja i društvo dokolice – svaki ovaj atribut za Lefebvrea predstavlja jedan dio istine koliko je i redukcija ostataka te

istine (usp. Lefebvre, 2003:2). Dakle, ima neke „pedagogije“ u tome kada opisujemo društvo, neke pouke i poruke, koje *nisu nevine*, da se poslužimo Castellsovim riječima. One predstavljaju poziciju onoga koji imenuje, otkrivaju njegov rakurs pogleda na društvo i ne mogu biti tretirane kao objektivna, neutralna i ne-politična istina. Lefebvre je bio itekako svjestan da je ekonomija organizirana u tokovima koji stvaraju mreže, da su svjetski (globalni) gradovi glavna čvorišta te mreže, da izuzev apstraktnih prostora tokova postoje i konkretni prostori života, prostori mjesta, prostori iskopčani iz mreže segregacijskim silama, pa unatoč svemu tome nam poručuje:

„Tvrđiti da je grad definiran mrežom cirkulacije i komunikacije, kao centar informacija i odlučivanja je ideologija; ta ideologija polazi od partikularnih i arbitrarnih pa i opasnih redukcija-ekstrapolacija i koristeći se terorističkim sredstvima, vidi sebe kao totalnu istinu i dogmu.“ (Lefebvre, 1996:98)

Što dakako ne znači da se procesi navedeni u citatu uistinu ne dešavaju, ali ako ih tretiramo kao osnovnu odrednicu društva, zapravo i afirmiramo mrežu (to stanje, status quo) i sve što ona sa sobom nosi (iskopčavanje, segregaciju) kao ono na što je čitava naša društvena stvarnost svedena. Sličnog je mišljenja i David Harvey koji napominje da je trenutno pomodno govoriti o globalizaciji i navodnom uspostavljanju potpuno nove totalno integrirane globalne ekonomije²⁴ (usp. Harvey, 2005:159). Da, istina je, svijet se mijenja munjevitom brzinom, promjene se dešavaju sve brže i brže, ali *samo zato što je sve drugačije ne znači i da se sve promijenilo*. Paradoksalno je da je ista ona optužba za ideologiju proglašenja urbanog društva, susrela toga koji optužuje za ideologiju proglašenja umreženog društva. I Castells i Lefebvre dokazuju da moramo biti oprezni kada generaliziramo društvo jednim pridjevom, pogotovo ako smo nesvjesni političnosti takvog čina kao i neizbježne redukcije koja se u tom procesu dešava. Ipak, možemo zaključiti da je i umreženo i urbano društvo vizura, način pogleda na suvremeni svijet. Prvo polazi od velikih struktura poznatih i dragih sociologiji, od glavnih ekonomskih i političkih tokova, od elite u čijim je rukama moć za (pre)oblikovanje svijeta. Drugo polazi od svakidašnjeg života, od života kakav je življen, odozdo, od iskustva kojeg poznajemo bivajući u prostoru kojeg dijelimo s drugima, od onoga gdje se rađa – pravo na grad.

²⁴ Ipak, važno je naglasiti da niti Castells nije smatrao da je globalna ekonomija potpuno integrirana, niti da riječ „globalno“ u sintagmi sugerira da se ona raširila baš cijelim svijetom i svakim njegovim kutkom. Castells smatra da je to tendencija, ali sama činjenica da su neka mjesta potpuno iskopčana iz dominantne mreže dovoljna je da zaključimo kako ne možemo govoriti o integriranoj globalnoj ekonomiji.

5. Urbano društvo i prostori mjesta

Fragmentacija, homogenizacija i segregacija – ove kontradiktorne sile samo su jedan trijalektički odnos kritičke misli o proizvodnji prostora. Za ovaj rad važan je još jedan – trijalektički odnos nivoa prostora. Lefebvre navodi *globalni nivo* u kojem se zbivaju najopćenitiji i najapstraktniji društveni odnosi, što dakako ne umanjuje njihovu izuzetnu važnost s obzirom da su to prostori tržišta kapitala i politika prostora (usp. Lefebvre, 1974:92). S druge strane postoji *privatni nivo*, nivo stanovanja, svakodnevnog života (ibid. 95), ono što bi Castells bez sumnje nazvao prostorom mjesta. Na posljetku, između ta dva nivoa postoji *mješoviti nivo*, nivo grada, urbani (ibid. 93). Urbani prostor, koliko god on bio neodređen u teorijskom smislu, neprecizan kao predmet istraživanja, neuhvatljiv i nedorečen, mjesto je spajanja i susreta prostora tokova i prostora mjesta. To je prostor koji je različit i od globalnog i od privatnog, pa ipak, upija nešto od svakoga od njih, a da pritom nije samo suma toga što upija²⁵. Možemo utvrditi da nam Castells sa svojom teorijom o umreženom društvu mnogo toga govori o korelaciji globalnog i mješovitog nivoa u neraskidivom odnosu prostora tokova i čvorišta mreže koji se najčešće poklapaju s globalnim gradovima. No to je, kako smo već i utvrdili, samo jedan dio društvene realnosti. Castells nam ne govori mnogo o korelaciji privatnog i mješovitog nivoa niti o tome na koji način dominantne ekonomsko-političke matrice suvremenog svijeta proizvode i upravljaju ovim prostorima. Paradigmatski primjer za proizvodnju prostora na tim nivoima, spomenut vjerojatno u svakoj publikaciji autora nove urbane sociologije, jest obnova, ili bismo mogli reći – genifikacija²⁶ – grada Pariza u drugoj polovini 19. stoljeća, naručena od Napoleona III. i izvršena od strane Georges-Eugènea Haussmanna. Urbana obnova Pariza nije izoliran slučaj, jer ga onda niti ne bismo mogli zvati paradigmatskim, već i simbol za slične poduhvate koji su se ponavljali u različitim gradovima i različitim povijesnim kontekstima:

²⁵ Edward Soja nadograđuje Lefebvreovo uvođenje trijalektike u dijalektičko razmišljanje u svom djelu „Thirdspace“ iz 1996. godine. Za Soju, *treći prostor* je nov način razmišljanja, kao što je u okviru antropološke i sociološke misli pojam *drugosti* bio nov okvir percepcije društvene stvarnosti i odnosa. U trijalektičkim odnosima, *treći prostor* je onaj koji obuhvaća i prvi i drugi prostor, kao točka susreta dva pola koja sadrži i više od kombinacije karakteristika prva dva. U trijalektičkom odnosu globalnog, mješovitog i privatnog nivoa, mješoviti ili urbani nivo je *treći prostor*.

²⁶ Gentrifikacija je proces izmjene čitave socijalne strukture dijela grada, najčešće na sljedeći način: „od siromašnije socijalne strukture koja živi u degradiranim stambenim i urbanim uvjetima, prema stvaranju nove, bogatije socijalne strukture koja će stanovati u regeneriranim (rekonstruiranim) urbanim uvjetima te će kroz nove 'stilove života' i unos novih aspiracija dovesti do proširenja urbane obnove i na druge, najčešće susjedne ambijente i situacije.“ (Čaldarović, 2010:71) Suština bilo koje gentrifikacije je podjela na „uključene“ i „isključene“, što za posljedicu ima stvaranje dvojnog grada (ibid.)

„Ekspanzija velikih modernih gradova daje zemlji u određenim gradskim predjelima, posebno onoj koja je centralno situirana, umjetnu i najčešće strahovito povećanu vrijednost; zgrade koje su već uzdignute u ovim područjima smanjuju tu vrijednost, umjesto da je povećaju, jer više ne korespondiraju s promijenjenim okolnostima; zato su porušene i zamijenjene novima.“ (Engels, 1988:319)

Drugim riječima, uske pariške uličice uokvirene skromnim radničkim četvrtima proširene su u ogromne bulevare, a na mjestima radničkih četvrti uzdigli su se luksuzni arhitektonski projekti. Međutim, Pariz kakvog ga i danas poznajemo nije postao „grad svjetla“ bez žrtava – stanovnici njegova starog središta barem su dvostruko obespravljani provedbom urbane obnove, barem im je na dva načina oduzeto njihovo – pravo na grad. Prvo, raseljeni su iz svojih kuća i stanova na periferiju grada, njihovi stari domovi su uništeni²⁷ i drugo, bulevari probijeni kroz njihove domove zadobili su i vojnu funkciju suzbijanja bilo kakve vrste pobune ili ustanka radnika/građana (usp. Harvey, 2012:117). Iz ovoga je konteksta možda lakše razumjeti Lefebvreovu tezu o Pariškoj komuni kao urbanoj revoluciji, a ne o onoj koju je podigao industrijski proletarijat (usp. Lefebvre, 1974:127), što je mladom Castellsu isprva zvučalo pretjerano, pa čak i blasfemično. Možemo zaključiti da, barem na nekoj razini, to i jest bila urbana revolucija – ponovno zauzimanje centra grada (prostornog, političkog i simboličnog) od strane „iskopčanih“ ili „isključenih“. Ovu simboliku zamjećuje i Harvey koji opravdanje Lefebvreove teze nalazi u činjenici da su prve dvije političke odluke Komune bile vezane uz regulaciju radnog vremena kao *radničko pitanje* i proglašenje moratorija na stambene najmove kao *urbano pitanje* (usp. Harvey, 2012:120).

Što iz toga proizlazi? Da je *urbano pitanje* (Castells) treći prostor, mjesto susreta ili razrješenja *radničkog pitanja* (Marx) i *stambenog pitanja* (Engles) – proizvodnje i reprodukcije? Je li to smisao prava na grad? Predstoji nam da otkrijemo. No vratimo se prije toga urbanom, mješovitom nivou globalnog svijeta i individualnog života, i gradu, objektu žudnje jednog posebnog prava kojeg ovaj rad istražuje. Prije svega, za Lefebvrea grad je proizvod društva, odnosno proizvodnih odnosa određenog društva jednako kao što to možemo reći za prostor uopćeno. Grad je mehanizam akumulacije viška vrijednosti, on upija bogatstvo, povijesno gledano – bez iznimke. Ta akumulacija kapitala ima i svoje posljedice koju Lefebvre (usp. 2003:14) slikovito opisuje kao eksploziju-imploziju grada: „On umire od tog bogatstva. Što više okuplja sredstva za život to je sve teže živjeti u njemu.“ (Lefebvre,

²⁷ Zbog kompaktnosti pariške jezgre čak i skromni urbanistički poduhvati rezultirali su raseljavanjem velikog broja ljudi: Dva najranija poteza, [stvaranje] bulevara Sébastopol i proširenje Rue de Rivoli, na primjer, rezultirali su nestankom oko 40 ulica, rušenjem 2.000 stanova i deložacijom 25.000 ljudi“ (Adcock, 1996:26).

1974:107). Grad je eksplodirao (na van), i prekrpio svojim strukturama i sve druge prostorne oblike života, nadvladao ih je i desetljetnim procesima urbanizacije postao je primarno mjesto života većine trenutno živućeg stanovništva ovog svijeta. S druge strane, on je u tom procesu i implodirao (na unutra), kao radnička četvrt razorena u srcu Pariza, zbog čega je pun pukotina, vidljivih ili nevidljivih. Najčešće ipak nevidljivih jer, kako smo već utvrdili, proizvodnja prostora, kao i proizvodnja drugih proizvoda, dovršena je kada su s njih izbrisani svi tragovi proizvodnog procesa – upravo zbog toga pariški bulevi ne otkrivaju odnose eksploatacije, dominacije niti procese „iskopčavanja“ (Castellsovim rječnikom) kojima duguju svoje arhitektonsko-urbanističko postojanje. Veliki grad utvrđuje nejednakost (usp. Lefebvre, 1974:106), otkriva svoju podijeljenost, i time „oslobađa suštinu društvenih odnosa“ (ibid. 135), mjesto na kojem se vidi povijesna podjela na „pobjednike“ i „gubitnike“ (usp. Casells, 2000:307) i postaje točka reprodukcije društvenih odnosa (usp. Lefebvre, 1976:28), odnosno preživljavanje društva koje ga je proizvelo:

„...on [grad] nije samo aktivnost koja proždire, potrošnja; on postaje produktivan (sredstvo proizvodnje) ali to prije svega postaje tako što približava jedne drugima elemente proizvodnje. On objedinjuje sva tržišta (...) Šta on stvara? Ništa. On centralizira ostvarenja. A ipak, on stvara sve. Ništa ne postoji bez razmjene, bez zbližavanja, bez blizine, to jest bez odnosa. On stvara jednu situaciju, urbanu situaciju, onu u kojoj se različite stvari događaju jedne drugima i ne postoje odvojeno, već prema razlikama.“ (Lefebvre, 1974:135)

Pa što onda donosi urbana situacija, i kakva je to situacija, ako ipak možemo govoriti o urbanom? Urbano je jedan od onih pojmova kao što su čovjek, društvo, kultura, priroda... Pojmovi koje možemo pokušati zahvatiti sa stotinu definicija i još uvijek niti jedna, a niti zbroj svih njih neće biti dovoljna. A upravo je *priroda* polazišna točka razumijevanja urbanog, barem po Lefebvreu. Jednom kada smo uništili prirodu, raskinuli s njom suživot i započeli njome dominirati, rekonstruirali smo ju i nadomjestili *drugom prirodom* – urbanim (usp. Lefebvre, 1976:15). Urbano je za Lefebvrea „znak okupljanja“ (Lefebvre, 1974:135), „uvijek mogući centralitet“ (ibid. 148), „istovremenost“ i „konkretna apstrakcija“ (ibid. 136), „mašina mogućnosti“ (Lefebvre, 1976:16). Urbano je, dakle, jedan poseban kontekst društvene stvarnosti koji nam omogućava (ili bi nam to trebao omogućiti) individualan i kolektivan život u kojem su zadovoljene sve društvene potrebe – za odrastanjem, obrazovanjem, zaposlenjem, stanovanjem, sigurnosti i preživljavanjem; ali i življenjem – igrom, učenjem, pustolovinom, susretom, pa i potreba za informacijama, za imaginarnim, simboličkim (usp. Lefebvre, 2008:17). S pravom se pita Lefebvre, nećemo li biti u stanju

odgovoriti na pitanje „Što je grad?“ i „Što je urbano?“ jedino odgovaranjem na pitanje „Što je čovjek?“ (usp. Lefebvre, 1988:596) čime se dovodi u vezu sa toliko citiranom i toliko točnom misli Roberta Parka:

„[Grad je] čovjekov najkonzistentniji i, u cjelini uzevši, najuspješniji pokušaj da iznova stvori svijet u kojemu živi, bliži svojim željama. Ali ako je grad svijet koji je čovjek sam stvorio, on je i svijet u kojemu je osuđen živjeti. Tako je, indirektno, bez prave predodžbe o naravi svog pothvata, stvorivši grad, čovjek iznova stvorio i sebe sama.“ (Park u: Harvey, 2010a:89)

Pa ako je urbano „mentalna i društvena forma“ koja ne može biti poistovjeđena s materijalnom morfologijom (gradom), ali ne može biti ni odvojena od nje (usp. Lefebvre, 1996:131), pa skupa tvore mentalno-prostornu društvenu formu zamišljenu „po mjeri čovjeka“ (Supek) ili „prema ljudskim željama“ (Park), tada bi grad prije svega treba biti *djelo*, a ne samo *proizvod*, i nikako ne *roba*, on bi za svoje stanovnike trebao imati *uporabnu vrijednost* (Lefebvre, 1996:66, 101)²⁸. Je li sve ovo samo metafizika? U svakom slučaju nije naša realnost. Nije bila za stanovnike radničkih četvrti Pariza 19. stoljeća, niti za pariške studente koji su slogan „pravo na grad“ prvi puta sa filozofskih stranica „izveli“ na ulicu 1968. godine, niti za stanovnike Davidovog tornja, niti za stanovnike ostalih slamova na svijetu, niti za beskućnike na ulicama koji postaju „dodatak“ suvremene gradske arhitekture (usp. Harvey, 1992:81) – pravo na grad rađa se iz njegova nedostatka. Sve ovo vraća nas na pitanje, kako kapitalizam proizvodi svoj prostor, kakav je to prostor i posebice, što to znači za korisnike tog prostora? I krenimo posebno od najosnovnijeg, privatnog nivoa, *stambenog pitanja*:

„Već postoji dovoljan broj kuća u velikim gradovima čime se trenutno može razriješiti stambeno pitanje.“ (Engels, 1988:330)

Ova rečenica, objavljena 1872. godine, ništa manje nije točna danas, nakon gotovo 150 godina koje su prošle. Pa ipak, stambeno pitanje je neriješeno za velik broj ljudi u gradskim područjima, pri čemu se ne misli samo na „krov nad glavom“ nego i na osnovne društvene potrebe i životne uvjete. Sredinom prošloga stoljeća stambeno pitanje postalo je i eksplicitno političko pitanje država blagostanja, čime su ponegdje prokušani alternativni modeli

²⁸ David Harvey citiranu Parkovu misao spominje u pregršt svojih publikacija, upravo zato što u njoj pronalazi poveznicu s idejama tradicije kojoj sam pripada: „U Kapitalu, Marx govori o procesu ljudskog rada i iznosi dijalektički uvid koji kaže da ne možemo promijeniti svijet oko sebe, a da pritom ne promijenimo i sebe same; kao i da ne možemo promijeniti sebe, a da pritom istovremeno ne promijenimo i svijet koji nas okružuje. Marx tako cijelu ljudsku povijest vidi kao odvijanje dijalektike transformacije onoga tko smo i što smo, skupa s transformacijama svijeta oko nas, prirodnog okoliša i svega ostalog.“ (Harvey, 2010b:93).

stambenog zbrinjavanja stanovništva, no projekt neoliberalizma nedvosmisleno je vratio stambeno pitanje u domenu privatnog kapitala, privatne inicijative, ali prije svega i – privatne odgovornosti. Primjer kojeg navodi Harvey o privatizaciji socijalnog stanovanja kojeg je u središtu Londona poduzela Margaret Thatcher, čime je i radnička i srednja klasa „iskopčana“ iz urbanog centra grada cijinama „kvadrata“, samo je prokušana receptura primijenjena nebrojeno puta u korist onih koji si „urbano“ mogu priuštiti (usp. Harvey, 2012:20). I Castells i Lefebvre i Harvey suglasni su u tvrdnjama da prostorno razmještanje i upravljanje stanovništvom na klasnoj osnovi nemaju funkciju pukog „proljepšavanja“ centra grada već su ti isti procesi vrlo važni za reprodukciju proizvodnih odnosa, drugim riječima za *preživljavanje kapitalizma*.

Prije svega, povijesno gledano, industrija se sa izvora energije ili sirovina (gdje je logično smještena) prema gradu primicala, ili se u njega useljavala, kako bi se približila i generirala jeftinu radnu snagu ili rezerve radne snage (usp. Lefebvre, 1974:22). Horde nezaposlenih uvijek su bile efikasan mehanizam ucjene zaposlenima (usp. Harvey, 2012:35). Međutim, radnici jednom smješteni u grad, vrlo se teško iz njega miču – više klase imaju mogućnost kretanja u tokovima, ili „aktivnog“ korištenja prostora, dok su niže klase u prostoru (mjestu) „zarobljene“²⁹ (usp. Harvey, 2009:83). To je zato jer niže klase nemaju mogućnosti reakcije na izmijenjene uvjete urbane okoline, odnosno svaka takva promjena za njih ima najveću moguću cijenu (ibid. 56). Jednako kao što smo osuđeni na grad jednom kada ga stvorimo, Parkovim riječima, tako su i radničke obitelji osuđene na jednu jedinu nekretninu koju si uspiju priskrbiti, ako i to. O lokaciji tog doma ovisi čitav njihov dnevni raspored (prostor upravlja vremenom!), dostupnost mogućnosti zaposlenja, zdravstvene zaštite, kvalitetnog obrazovanja, sigurnost i tako dalje (ibid. 57). Upravo su ti građani, zarobljeni³⁰ u *prostoru mjesta*, najosjetljiviji i na spekulacije na tržištu nekretnina i „napuhivanje“ kreditnih i stambenih mjehura, što je i više nego poznato na našim prostorima te time i dokazano da se stvari, utoliko, i nisu mnogo promijenile. „Kvaliteta urbanog života je roba za one koji ju

²⁹ Tako se osim primarne eksploatacije na radnom mjestu dešava i sekundarna eksploatacija u mjestu stanovanja zbog težine životnih uvjeta, zbog iznosa najma stambenih prostora. U tom smislu – eksploataciju vrše i kapitalisti i stanodavci (usp. Harvey, 2012:35).

³⁰ Za razliku od više klase koja nadilazi svakodnevicu, niže su klase u njoj zarobljene: „Dovoljno je otvoriti oči da bismo razumjeli svakodnevni život onih koji od svog prebivališta trče do daljeg ili bližeg kolodvora, do pretrpanog metroa, pa do ureda ili tvornice da bi se navečer vratili istim tim putem i sutra ga opet započeli. Slika te opće bijede ne ide bez slike 'zadovoljstava' koji ju rasplinjuju i koja postaju sredstva mimoilaženja i bijega od te bijede.“ (Lefebvre, 2008:29). Spomenute slike zadovoljstva tumačimo kao očigledne mogućnosti koje urbani kontekst i grad mogu ponuditi svojim građanima, a koje su očito većini nedostupne.

moгу platiti“ (Harvey, 1992:232). *Što je grad? Što je urbano?* Odgovori na ta pitanja ovise o socijalnoj poziciji onoga koji na njih odgovara (usp. Castells, 1977:376) i upravo je značenje tih pojmova jedan od predmeta klasne borbe u permanentnoj konfrontaciji privatnih i društvenih potreba i interesa.

Upravo iz svih ovih razloga i borba oko značenja urbanog Lefebvre bio uvjeren da teorijskom misli ne smijemo legitimirati tokove, mreže, čvorišta kao odredišne strukture društva: Ako teorijska misao i može imati nekog odjeka u širem suvremenom kontekstu, što je krajnje diskutabilno, onda trebamo pronaći druge naglaske od onih koje nam nalažu dominantni ekonomsko-politički tokovi. „Nadmoć globalnog“ u sociološkoj, filozofskoj, urbanističkoj, arhitektonskoj, i svakoj drugoj imaginaciji „još je dio 'svijeta postavljenog naglavačke' kojeg treba obrnuti“ (Lefebvre, 1974:98) – slijedom toga – ono što se činilo podređenim, prostore mjesta, konkretne prostore života i sve oni „zarobljene“ u njima – moramo vratiti u prvi plan. Bez obzira što se ne radi o „krojačima“ financijskih i političkih „pravila igre“, radi se o *većini*, zbog čega Lefebvre opetovano poručuje da mnogo revolucionarnija misao potvrđuje primat osnovnih društvenih potreba i stanovanja (ibid. 104). Urbano, kao mjesto koje sabire i globalno i lokalno, kolektivno i privatno, mentalna forma koja omogućuje kolektivni život u suvremenom svijetu, mentalna forma koja proizvodi ljudska bića kao ljudska bića (usp. Lefebvre, 1996:101), zbog svega toga je za Lefebvrea odabir u, doduše proizvoljnom koliko i opravdanom, nadijevanju atributa društvu u kojem živimo.

No kako bi urbana revolucija postala jasnija, kao proces u kojem „rješenja i načina svojstvenih urbanom društvu prelaze u prvi plan“, moramo razriješiti što se dogodilo sa starim mitskim poprištem sveobuhvatne društvene promjene – tvornicom, radnim mjestom? Ovdje se ponovno potvrđuje prevlast prostora, njegova važnost za društvene procese i društvene pokrete koje Castells opisuje definicijom Alaina Tourrainea kao „organizirane kolektivne akcije kojom se klasa bori za društvenu definiciju povijesti u datom povijesnom trenutku“ (Castells, 1983:301). Međutim, svaka takva akcija treba prostor u kojem će biti organizirana, prostor koji će omogućiti pojedincima osnovne preduvjete za kolektivno djelovanje. Radno mjesto je jedno takvo mjesto i marksistička teorija je upravo iz tog prostora elaborirala žarište korjenite izmjene svijeta. Radno mjesto u suvremenom društvu, bilo ono umreženo ili urbano, ali u svakom slučaju na neki način i postindustrijsko, više nije to mjesto tvornice. Klasna struktura industrijskog društva nestaje, ili se barem radikalno transformirala (usp. Castells, 2003:370 i Harvey, 2012:6), radnički pokreti koji postoje teško da imaju težinu i intenciju sadržanu u rečenici „Proleterii svih zemalja, ujedinite se!“ zbog čega Castells zaključuje da se

ne radi o izrazima klasne borbe nego „zahtjevima interesnih grupa i/ili pobuna protiv nepravde“ (usp. Castells, 2003:370). „Tako zvani prekarijat zamijenio je tradicionalni proletarijat“ (Harvey, 2012:6), a u visoko individualiziranim radnim odnosima sve je teže pronaći zajedničke nazivnike u većim društvenim grupama koje bi mogle biti nositelji kolektivne političke akcije. Neki u ovim procesima vide potrebu za redefiniranjem percepcije društvenih struktura, odabiru individualizam kao rakurs u kojem će kao osnovni dijalektički odnos društva postaviti odnos „mreža – ja“, te ljudsko iskustvo svesti na individualizirano pitanje mnogostrukih identiteta (usp. Castells, 2003:375). Drugi smatraju (Soja, Harvey, Lefebvre) da ovi procesi traže redefiniciju tradicionalnih klasnih struktura ali ne i njihovo potiranje iz teorijske analize, već upravo širenje njihovih značenja u sudbinama potlačenih, isključenih, eksploatiranih, odbačenih, diskriminiranih, na različite načine ali uvijek s istom svrhom – održanja nadmoći najmoćnijih. Za te autore vrijedi izreka – samo zato što se sve promijenilo (tehnologija, i proizvodni odnosi do neke mjere) ne znači da je sve drugačije (klasni odnosi eksploatacije i dominacije). Zbog toga Harvey govori – „Ako išta, logika iza Lefebvreove pozicije se još više intenzivirala u naše vremenu“ (Harvey, 2012:6) – kao i potreba da pronađemo drugi lokus društvene promjene od radnog mjesta, te redefiniramo, proširimo i prilagodimo percepciju potencijalnih nositelja te promjene. Kada je Lefebvre govorio o *urbanoj revoluciji*, mislio je upravo na to.

Ako je prostor društveni proizvod, ako društveni procesi (način proizvodnje, proizvodni odnosi) proizvode prostornu nepravdu, ako ta prostorna nepravda u povratnoj sprezi utječe na društvo (reprodukciju proizvodnih odnosa) onda misija društvenog preuzimanja *sredstava proizvodnje* mora biti nadopunjena društvenim preuzimanjem *proizvodnje urbaniziranog prostora* (usp. Soja, 2010:6). Također, ukoliko se složimo da je klasni konflikt urezan u prostor (usp. Lefebvre, 2009:188), onda moramo uvidjeti na koje načine je on transformiran u suvremenom društvu, rastočen i umrvljen, ali ipak postojeći. David Harvey nudi podjelu na dva tipa društvenih pokreta. Prvog naziva društvene pokrete oko *proširene reprodukcije* koji obuhvaćaju klasična radnička pitanja kao što su visine nadnica i uvjeta rada. Ti pokreti, kako je zamijetio Castells, većinski ne gaje aspiracije za „diktaturom proletarijata“ kao nekada jer ih je neoliberalni projekt transformirao u pojedinačne a ne opće oblike borbe³¹. Drugi tip su društveni pokreti protiv *akumulacije oduzimanjem*, koji obuhvaćaju pitanja povlačenja države

³¹ Harvey napominje da tradicionalni radnički pokreti nisu mrtvi niti nestali iako se tako može činiti. Oni su, poglavito u naprednim kapitalističkim zemljama, oslabljeni neoliberalnom politikom (usp. Harvey, 2005:199). Prisjetimo se samo Margaret Thatcher i njezinog gušenja rudarskih štrajkova kao dobrog argumenta za Harveyevu tezu.

iz sfere socijalnih obveza (zdravstvo, obrazovanje...), koji se protive politikama destruktivnim naspram kulture, povijesti, okoliša (privatizacija javnog dobra, prirodnih resursa, javnih prostora), ili povlačenju države iz sfere regulacije tržišta iza tvrdnje da će ono, jednom kada je i slobodno, biti i pravedno (spekulativna aktivnost na tržištu i njezine posljedice). Najviši i hitan teorijsko-praktični zadatak, napominje Harvey, jest pronaći „organsku poveznicu“ između ova dva tipa pokreta (usp. Harvey, 2005:203). Ta poveznica spaja razorena radna mjesta sa svim nemogućnostima organiziranja na njemu i mjesta prostora za život, mjesta stanovanja i životnih uvjeta u najširem smislu (Harvey, 2012:133). Ovo sve potpuno je konzistentno s Lefebvreovim razmatranjima godinama prije no što su Harvey i Castells zauzeli scenu vodećih autora na području kritične misli o prostoru. On je u spisima iz 1979. godine, ali implicitno i u „Urbanoj revoluciji“, poručio da danas društvenu borbu ne možemo promatrati kroz stare kategorije odvajajući ih apstraktnom linijom kampa eksploatiranih (radnika) i kampa dominantnih (kapitalista), jer je situacija mnogo kompleksnija (usp. Lefebvre, 2009:204). Napominjao je kako postoje stari pokreti, koji se tiču rada, posla, radnih mjesta... No postoje i novi pokreti, nedovršeni, fragmentirani, neosvijesteni o međusobnoj povezanosti koji iskazuju zahtjev za reorganizacijom i drugih prostora no što je to radno mjesto (ibid. 191) – klasna borba danas je usmjerena na kvalitetu po pitanju stanovanja, svakodnevnog života (ibid. 204.). Kada je Lefebvre govorio da radnička klasa više nema težinu, jer nema jer ne predlaže ništa po pitanju urbanizma (usp. Lefebvre, 1974:208), što je toliko pogađalo mladog Castellsa, mislio je na činjenicu da se stanovnici, građani, korisnici prostora, povlače iz *proizvodnje prostora*, prepuštajući taj iznimno važan oblik proizvodnje raznim stručnjacima – arhitektima, urbanistima, ili pak političkoj eliti (ibid. 210), bez svijesti da je borba koju trebaju voditi – *urbana* – i da je ista komplementarna, ako ne i sama suština – *suvremene klasne borbe*. Zaključno, ako je grad mjesto proizvodnje viška vrijednosti, ako je taj isti grad proizvod kolektivnog rada, zašto grad ne bi zamijenio „mitsku“ ulogu tvornice kao poprišta, zaloga i sredstva kolektivne borbe za drugačiji svijet od ovoga (usp. Harvey, 2012:87,129)? Na kraju krajeva, poručuje Harvey, povijest urbane klasne borbe je zapanjujuća. Čini se da ćemo morati nanovo ispisati povijest tih događaja kako bismo uspostavili vezu između dva modaliteta – urbanog i klasnog: „Nešto je političko u gradskom zraku i bori se da izađe na površinu“ (ibid. 115-117).

Harveyevo zazivanje pronalaska „organske poveznice“ između urbane i klasne borbe utemeljeno je i u pukotinama transformacije same ljevice kao političke opcije. Pojava urbanih društvenih pokreta koje bismo i mogli opisati kao pokrete za pravo na grad nisu imali uporište

u ortodoksnoj marksističkoj tradiciji niti su, u tom smislu, bili legitimna sredstva borbe (usp. Harvey, 2012:123). Henri Lefebvre je pokušavao upravo tu pukotinu ispuniti svojom teorijskom misli i pozivanju na urbanu revoluciju i pravo na grad, intuitivno zahvaćajući promjene suvremenog svijeta u naumu da ih ipak promatra s historijsko-materijalističkog stajališta. Pa ipak, događaji 60-ih godina prošloga stoljeća mnoge su sljedbenike marksizma dovele u zbunjujuću situaciju:

„Iako marksistička teorija ne ostavlja prostor za društvene pokrete osim historijske predodređene klasne borbe, društveni pokreti ipak postoje.“ (Castells, 1983:299)

Dapače, takvi pokreti su postajali sve važniji i važniji, i posebice u kontekstu pada real-socijalizma i komunističkog bloka 1989. godine, postali su jedini tračak nade onima uvjerenima da je pravedniji svijet moguć. Misliocima kao što je Castells ovo je bio znak za napuštanje marksizma, koji tada nije uspijevaao artikulirati čitav koloplet važnih i aktualnih pitanja kao što su pokreti za prava žena, rasnih i etničkih manjina, homoseksualaca, ekološki, pacifistički i slični pokreti, koji su se između ostaloga često nametali upravo u urbanom prostoru. Sudionici ovih pokreta, u konačnici, željeli su slobodu, ali okovi kojih su se željeli osloboditi nisu bili sasvim isti kao oni zazivani u „Komunističkom manifestu“, ili bar sudionici tih pokreta nisu to tako doživljavali. Možemo zaokružiti da se fokus Nove ljevice usmjerio prije svega na kulturološka, a ne ekonomska pitanja, pri čemu je ona „napustila svoju vjeru i u proletarijat kao instrument progresivne promjene i u historijski materijalizam kao način analize“ (Harvey, 1992:354). Time se Nova ljevica ipak, lucidno primjećuje Harvey, postavila na sklizak teren ideoloških pozicija (ibid. 354) u uvjerenjima da kapitalizam i pravda (ipak) mogu koegzistirati. A upravo je pravda (sa čitavim kolopletom ljudskih prava) postala osnovni politički zahtjev, time nadmašujući nekadašnje težnje za slobodom i jednakošću, koji su se pokazali kao precijenjeni ponuđeni na pladnju zajedno sa slobodnim tržištem (usp. Soja, 2010:21). No kao što se dogodila smjena u nedvosmislenom potrazi za slobodom i jednakošću, sada se postavlja pitanje, možemo li teme ljudskih prava gurati do krajnjih granica, a da pritom zadržimo opstojnost dominantnih ekonomskih procesa i oblika koji stvaraju suvremeno – umreženo društvo? I tko su nositelji takvih inicijativa?

„Kapitalistička logika moći (...) počiva na (...) koncepcijama prava, koje se temelje na privatnom vlasništvu i individualnoj imovini. Živjeti u kapitalističkom društvu znači prihvatiti ili podčiniti se tom paketu prava koja su nužna da bi se akumulacija kapitala i tržišna razmjena odvijali na zakonski utemeljen i opravdan način. To su prava koja su kodirana na

univerzalnom jeziku u UN-ovoj Deklaraciji iz 1948. godine. Država bi trebala funkcionirati kao jamac tih prava.“ (Harvey, 2009:43)

Teoretičari kao što su Soja i Harvey ne propuštaju ponoviti ovakvu tvrdnju gotovo u svakoj publikaciji koju su izdali posljednjih 10-ak godina, što samo potvrđuje koliko ju je teško legitimirati u većinskom diskursu. A to je iznimno važno jer su upravo privatno vlasništvo i profit ta prava koja će u bilo kojem trenutku nadmašiti sva ostala individualna prava ili prava partikularnih skupina (usp. Harvey, 2009:43), o kojima dakako, moramo razmišljati, kao i „bilo koju drugu koncepciju neotuđivih prava koje se možete sjetiti“ (Harvey, 2010a:90). Ovo nas ponovno vraća na Engelsovu slavnu tvrdnju (usp. Engels, 1988:341) da sva filantropija ovoga svijeta, moralne propovijedi kapitalistima i želje za popravkom neugodnih posljedica kapitalističkog sustava padaju u vodu kada ih suočimo sa zakonom slobodnog tržišta. Povijest neoliberalizma nas je naučila – što je slobodnije tržište, nejednakosti u društvu se povećavaju (usp. Harvey, 2010a:91). Pregršt je građanskih inicijativa i nevladinih organizacija koje ipak vjeruju da konstantnim zahtijevanjem pravde možemo začepiti „pukotine“ kapitalizma, one iste pukotine koje nastanjuju „prezreni i gladni“, zaboravljene i iskopčane prostore mjesta, u kojima se pravo na grad svodi jedino i isključivo na golo preživljavanje. Ipak, retorika o „popravicima kapitalizma“, o filantropiji i humanitarizmu bilo kojeg oblika, ima svoje političke implikacije i, da se poslužimo Castellsovim riječima, *nije nevina*, čak niti kada dolazi s najboljim namjerama. Prije svega, tom retorikom, kada je pretočena u političko djelovanje, nadalje se legitimiraju individualna prava i slobode kao temeljna, dok drugi oblici društvene solidarnosti ili koncepcije prava prema kolektivnom ključu (pravo na jednake šanse, na osnovne materijalne uvjete za život...) ostaju zanemarena (usp. Harvey, 2009:44,49). S druge strane, naporima da se neugodni učinci kapitalizma i njegove kolateralne žrtve „zbrinu“ nadalje se omogućava njegovo preživljavanje, odnosno reprodukcija kapitalističkih proizvodnih odnosa, čime se samo zamagljuje pogled na činjenicu da kapitalizam upravo i počiva na proizvodnji takvih žrtava:

„...tržišta trebaju oskudicu da bi funkcionirala. Ako oskudica ne postoji mora biti društveno stvorena. To je ono što privatno vlasništvo i profitna stopa čine. Rezultat je nepotrebna deprivacija (nezaposlenost, manjak stambenih prostora itd.) usred obilja. Odatle beskućnici na našim ulicama i prosjaci u podzemnim željeznicama. I pored viškova hrane javljaju se epidemije gladi.“ (Harvey, 2010a:91)

Ipak, ne možemo napustiti „utopijske planove i ideale pravednosti“ (Harvey, 2010a:90), ne možemo se prepustiti cinizmu i defetizmu, ako ne zbog nas samih, onda zbog generacija koje

dolaze. Pitanje je samo, kakve su to utopije o kojima danas možemo sanjati, kakvi su to ideali pravednosti koji će opravdati očekivanja i koja su to prava koja moramo etablirati i braniti? Upitno je hoće li biti dovoljno da „poslovanje podrazumijeva odgovornost“, da „vraćamo povjerenje u demokraciju“ ili pak da „osjećamo solidarnost diljem zemaljske kugle“ uz „istraživanje našeg unutrašnjeg mira i sklapanja mira jedni s drugima“ (usp. Castells, 2003:383) – kako to predlažu neki. To bi značilo da se uzdamo u recepte koji se već nekoliko desetljeća (ako ne i dulje) pokazuju neuspješnima, nadajući se da će oni ipak „proraditi“. Drugi put je rekontekstualizacija koncepcije prava, iznalaženje njezine nove paradigme, odnosno, važno je „proširiti sferu sloboda i prava onkraj uskih granica u koje ih neoliberalizam zatvara“ (Polanyi u: Harvey 2009:49). Ta nova koncepcija predložena je već u „Urbanoj revoluciji“ – u svijetu koji je okrenut naopačke, važno je zamijeniti podređeno i nadređeno – „Derivirana prava (poput prava da se prema nama drugi odnose s dostojanstvom) trebaju postati fundamentalna, a fundamentalna prava (privatno vlasništvo i profitna stopa) trebaju postati derivirana.“ (Harvey, 2010a:92). Pravo na grad jedan je dio te nove koncepcije, koji već neko vrijeme osvaja prostor, prije svega onaj urbani, doprinoseći ideji izgradnje, ne samo grada po mjeri čovjeka, nego i čitavoga svijeta, a pogotovo onoga što je Lefebvre oduvijek smatrao najvažnijim, a što je znanost o velikim, globalnim i općim društvenim strukturama često znala potirati i zaboravljati – promjenom društvene svakodnevnice kao stvarnog življenog života svih nas.

6. Od dvojnog do pravednog grada?

Ako su grad i urbani fenomen poprište borbe, ali i njezina sredstva i ulozi (usp. Lefebvre, 1974:100-101 i 1992:386), postavlja se pitanje kako od *podijeljenog grada* možemo stvoriti „grad po mjeri čovjeka“ – *pravedni grad*? I kako nam pravo na preuzimanje proizvodnje urbaniziranog prostora – *pravo na grad* – pomaže u tom naumu? Susan Fainstein nam je, sa pozicije teoretičara urbanog planiranja, ponudila teorijski koncept *pravedni grad* kao „grad u kojem će javne investicije i njihovo reguliranje proizvesti pravedne rezultate namjesto podržavanja onih [pojedinaca, društvenih skupina] koji su ionako u prednosti“ (Fainstein, 2010:3). Njezin koncept počiva na apostrofiranju *mehanizma redistribucije viška vrijednosti*, čije je funkcioniranje detaljno prikazao Harvey u svom djelu „Društvena pravda i grad“, kao izvora mogućnosti izjednačavanja beneficija i troškova koje članovi neke zajednice dobivaju ili snose u urbanom okružju. Fainstein smatra da ćemo „kontinuiranim pritiskom i zahtijevanjem pravde“ u samim centrima moći i bogatstva suvremenog svijeta – gradovima – doći do „postupne promjene sustava“ u nešto što Fainstein naziva „restrukturiranje kapitalizma u humaniji sustav“ (Fainstein, 2010:6). Ova vjera u društvene promjene reformističkog tipa proizlazi iz uvjerenja da možemo sanjati o utopijama, radikalnim izmjenama društva i pravednim svjetovima, ali ipak, dok čekamo da se takvo što desi, ne trebamo sjediti skršenih ruku, već se trebamo posvetiti stvaranju „kapitalizma s ljudskim licem“. Soja primjećuje da je ova pozicija duboko ukorijenjena u tradiciji arhitekata i urbanista, koji još uvijek žele vjerovati da svojim radom mogu proizvesti pravedan prostor (usp. Soja, 2010:29), istovremeno odbijajući vjerovati da su samo izvršitelji proizvodnje inherentno nasilnog i nepravednog prostora koji, nadalje kada je proizveden, sudjeluje u reprodukciji proizvodnih odnosa, to jest u – *preživljavanju kapitalizma* (usp. Lefebvre, 1974:173). Iz ovoga ponovno vidimo da rasprava o pitanju pravde u urbanom prostoru nikako ne može zaobići političku podjelu teoretičara na opredjeljenje za *borbu oko sustava* i za *borbu unutar sustava*. U tom smislu, pravedni grad i pravo na grad postaju suprotstavljeni koncepti, zbog čega nas potraga za definicijom prava na grad vodi u mnogostruke kritičke osvrte upućene konceptu pravednog grada utemeljenog u radu Susan Fainstein.

Prvu razinu kritike ovoga koncepta možemo sažeti u izrazu da se radi o *prostorno i vremenski ograničenoj utopiji*. Već smo napomenuli da podijeljen grad može biti izraz samo podijeljenog društva s obzirom da je društvo to, sa svojim proizvodnim odnosima, koje

proizvodi gradove. Pravedan grad stoga može biti izraz samo pravednog društva. Vjerovanje da ćemo inzistiranjem na pravdi promijeniti gradove kojima ćemo promijeniti društvo – logika je koja zamjenjuje uzrok i posljedicu, proizvođača i proizvod. S druge strane, ako grad zamišljamo kao bastilju u koju se možemo skloniti od neprijateljskog i krvožednog okolnog svijeta – trebamo se prisjetiti povijesnih primjera koji pokazuju da otpor uspostave drugačijeg društvenog poretka ograničen na uske teritorijalne sredine i ne može biti dugotrajno održiv (usp. Harvey, 2012:82,112). Svaka takva sredina bila bi i ostala okružena umreženom dominacijom neoliberalnog kapitalizma, koji bi ju vrlo brzo raznim metodama i pritiscima prigušio i progutao. U tom aspektu prostornog ograničenja pravednog grada, treba se prisjetiti i Castellsove misli da se te „dominacije [mreže] može osloboditi jedino ako se izađe izvan tih mreža i rekonstruira značenje na temelju potpuno drukčijeg sustava vrijednosti i uvjerenja.“ (Castells, 2003:375). Međutim, optimizam o mogućnosti *izlaska iz mreže* pati od svojih slabosti, koje možemo sabrati u dva argumenta. Prvo, utopija o stvaranju novih opcija drevnih, plemenskih zajednica, koje će graditi ekološke nastambe i živjeti od onoga što mogu sakupiti, uloviti i izgraditi svojim rukama su krajnji oblici *individualističke ideologije* (usp. Lefebvre, 1974:113) jer podrazumijevaju bijeg od onoga gdje smo povijesno kao civilizacija došli te također podrazumijeva *prostornu ideologiju* prema kojoj ćemo, od metafore do doslovnosti, otkriti novi prostor, novu netaknutu prašumu, otok ili novi planet, koje ćemo kao prazan papir ili kontejner³² moći napuniti „ispravnim“ idejama poučeni svim civilizacijskim pogreškama koje smo već počinili. Drugo, ta ista utopija je reakcionarna u smislu (društvene) proizvodnje (društvenih) *potreba* – ako je grad ta druga priroda koju smo stvorili kako bismo živeći u njemu ispunili sve potrebe čovjeka kao ljudskog bića, onda ne trebamo bježati od onoga što smo stvorili, već se moramo boriti za drugačije načine upotrebe tog proizvoda, odnosno za egalitarnu dostupnost *uporabne vrijednosti grada*. S druge strane, pravedni grad kao koncept predstavlja i temporalno ograničenu utopiju, određenu statično, onu koja podrazumijeva da će u jednom trenutku povijesti kao projekt biti dovršena, zaokružena:

„Većina projekata i planova koje označavamo 'utopijskima' su fiksni i formalni planovi. Oni su ono što zovem 'utopijama prostorne forme' – isplanirani gradovi i zajednice koji su nas godinama zavaravali i nagnali nas na razmišljanje da bi povijest mogla stati, da bi mogla nastupiti harmonija, da bi ljudske želje jednom zauvijek mogle biti potpuno zadovoljene, ako ne i sretno realizirane.“ (Harvey i Potter, 2009:46)

³² U uvodnim dijelovima ovoga rada istaknuto je koliko je razmišljanje o prostoru kao praznini koju možemo napuniti problematično.

Bogata ostavština Henrija Lefebvrea upoznala nas je s mogućnosti izučavanja virtualnih predmeta, onoga što je na granici mogućeg i nemogućeg, onoga što tek nastaje, procesualnog... Za razliku od mnogih drugih koji su s Lefebvreom dijelili politička uvjerenja, on nije vjerovao u mogućnost brze promjene koju bi potakla neka spontana akcija (usp. Kofman i Lebas u: Lefebvre, 1996:18). Revolucionarni trenutak za Lefebvrea je samo početak dugotrajne i mukotrpne izgradnje nove, radikalno drugačije svakodnevnice, što bi bio proces i sam prepun proturječja. Opasno je razmišljati o dovršenosti nečega, što još niti sami ne znamo kako bi točno trebalo ili moglo izgledati – a pravedni grad kao koncept implicitno podrazumijeva da su nam unaprijed jasne upute prema kojima bismo takav proizvod mogli sastaviti i izgraditi, kao i akteri koje bi se u stvaranju takvog projekta trebalo priupitati za mišljenje. Sama je Fainstein naslutila ovu problematiku i izrazila ju kroz opomenu da se pravda ne može postići na urbanom nivou bez podrške drugih nivoa (usp. Potter i Novy, 2009:233), ali jednadžba koju ona nudi ne pomaže nam da bistrije gledamo na problematiku koja nas zanima. Problematika jest iznimno kompleksna, puna proturječja, a ako je netko bio vješt u razotkrivanju proturječja, to je zasigurno bio Henri Lefebvre:

„Bezbrojni su revolucionarni tašto vjerovali, i još uvijek vjeruju, da će iskra biti dovoljna kako bi se oboružao cijeli svijet. To nije nemoguće, naravno, da lokalni konflikt postane onaj generalan – zapravo strah od toga opravdano i postoji. Ali kako bismo promijenili nešto, nije li prije svega potrebno da promijenimo sve, odnosno da prvo promijenimo cjelinu? Naravno da jest. Ali kako promijeniti sve bez da smo započeli negdje, bez te stupnjevite izmjene svake stvari, svakog 'bića', svakog 'čovjeka'?“ (Lefebvre, 1976:13)

Ovakva misao dovodi nas do druge razine kritike koncepta pravednog grada. Kada je Fainstein odbacila historijsko-materijalističku analizu, još je nekoliko stvari izgubila putem. Čitav koloplet dijalektičkih odnosa od kojih je sazdana naša društvena stvarnost izmiču njezinoj analizi proizvodnje prostora, što za sobom povlači brojne implikacije. Prisjetimo se samo Sojine misli da društvo proizvodi prostornu nepravdu koja u povratnoj sprezi utječe na društvo i tako u krug (usp. Soja, 2010:5). Potter i Novy također naglašavaju da pravdu i prostor moramo postaviti u dijalektički odnos kako bismo shvatili njihovu međupovezanost – kao prostornost nepravde i nepravdu prostornosti (usp. Potter i Novy, 2009:234). Ako kapitalizam preživljava, odnosno reproducira samoga sebe, stvaranjem oskudice, nejednakosti, geografija nepravde, nije li naivno vjerovati da ćemo mu, ako budemo jako uporni, pribaviti „ljudsko lice“? Nadalje, kako lucidno navodi Harvey, koncept pravednog grada sa svojim političkim implikacijama dovodi nas do relativiziranja ne samo koncepta

pravde, već i do pitanja – tko ima pravo na grad? Nije li to svačije pravo? Nemaju li onda i poduzetnici, investitori, menadžeri i drugi pripadnici društvenih elita pravo na grad po *svojoj* mjeri³³? „Koja je najpravednija teorija pravde?“ (Harvey i Potter, 2009:40). Ovakva retorika samo pomaže razotkrivanju vlastite političnosti, ali ne i iznalaženju rješenja, što najjasnije oslikava Neil Smith na primjeru beskućništva. Pravo na grad tih ljudi obuhvaća pitanje „Zašto mi beskućnici nemamo gdje živjeti?“ dok nečije tuđe pravo na grad, barem po poimanu Fainstein, može zvučati kao pitanje „Nemam li pravo živjeti bez da beskućnici lutaju po mom kvartu?“ (usp. Smith u: Dikeč 2009:83). Možda pravedni grad i nije koncept koji je bazično zamišljen na ovaj način, ali svojim prihvaćanjem liberalnog okvira individualnog prava i privatnog vlasništva dopušta ovakve relativizacije koje su politički i etički besmislene. Kao nositelja okvira pravednosti pravednog grada Fainstein apostrofira srednju klasu (usp. Potter i Novy, 2009:236) koja bi navodno trebala imati neke odgovore na pitanja dobrog urbanog planiranja te bi stoga trebalo poštivati njezino povjerenje u postojeće proizvodnje odnose (ibid. 237). Međutim tu su zaboravljene barem dvije stvari – prva je rastakanje srednje klase i sve poroznija granica između sigurnosti dosanjanog srednjeklasnog europskog sna i onih koji bi mogli pitati „Zašto nemam gdje živjeti? Zašto nemam pravo na grad?“. S druge strane, srednja klasa je, kako navodi i Lefebvre, klasa permanentne dualnosti, živi dvostruki život i siromaštva i bogatstva, ovdje i negdje – istovremeno (usp. Lefebvre, 1976:25). Realnije je za očekivati da će ta srednja klasa podupirati postojeće društvene odnose uvjereni paradoksalno da su od njih i oslobođeni (ibid.). Pitanje je da li bi takav okvir izgradnje prostorne pravde donio išta novo ili pravednije izuzev par novih parkova i zelenih površina u gradu?³⁴ Zamišljati pravedni grad, mjesto harmonije i sklada, pravde i poštenja, mirnog suživota građana i investitora, potpuno je suprotan rakurs od onoga na kojeg nas je Castells u pregršt svojih djela upućivao – grad je konfliktan, proturječan, sukobi i borbe u njemu nisu devijacija već sama njegova suština. Pravedni grad, dakle, kao koncept koji potire osnovne proturječnosti na kojima je društvo izgrađeno, ne obuhvaća mnogo od onoga što smo saznali

³³ Razmotrimo i ovaj citat kojim se tematizira pitanje „Čiji je grad“: „Ali čija prava i čiji grad? Članovi komune iz 1871. su mislili da imaju pravo preuzeti 'svoj' Pariz od buržoazije i imperijalnih lakaja. Monarhisti koji su ih pobili smatrali su svojim pravom ponovno zauzeti grad u ime Boga i privatnog vlasništva.“ (Harvey, 2010a:89)

³⁴ Napomenimo da možda i postoje primjeri u kojima se građane poziva na participaciju u proizvodnji prostora, čime se stvara dojam demokratičnosti tog procesa. Međutim, teško možemo vjerovati da se uistinu radi o demokratičnosti i da se uistinu radi o participaciji. Prvo, građani će biti pozvani na participaciju u proizvodnji reprezentativnih prostora – parkova, trgova, spomenika... A ne onih prostora koji su uistinu važni za ekonomsko-politički kontekst zajednice. Drugo, zamislimo samo koliko netko na rubu egzistencije razmišlja o uređivanju svoga grada? Vjerojatno niti malo, jer je svakodnevnica takvih ljudi previše bremenita osnovnim životnim pitanjima. Dakle, možemo očekivati participaciju srednje klase koja zastupa svoje vlastite interese. Zbog toga se privid o participaciji građana u urbanim pitanjima razotkriva kao oblik pacifikacije društvenih konflikta i sakrivanja odnosa eksploatacije i dominacije.

o (društvenoj) proizvodnji (društvenog) prostora, niti nam nudi razumijevanje tog procesa kao mehanizma generiranja društvene nepravde.

Treća razina kritike koncepta pravednog grada, na kraju krajeva, jest uvjerenje da pravda i kapitalizam mogu ići ruku pod ruku (usp. Potter i Novy, 2009:237). Nakon svih argumenata ovoga rada iznesenih na ovu temu, jedino specifičan politički stav može omogućiti slaganje s tom tezom. Prihvatiti kapitalističku političku ekonomiju kao bazu i okvir za razvijanje pravednijih urbanih politika (ibid. 230) možda i dovodi do kapitalizma s ljudskim licem, ako su ta lica ona nezaposlenih, osiromašenih, izgnanih, obespravljenih, onih kojima pravo na grad, bez obzira na retoričke figure o relativizaciji u pitanjima „Čiji je grad?“ i „Tko na njega ima pravo?“ – najviše znači:

Urbano opsjeda one koji su potrebiti, u siromaštvu, frustrirani mogućnostima koje ostaju samo mogućnosti. Zato integracija i participacija opsjeda one koji ne participiraju, one koji nisu integrirani, oni koji preživljavaju u pukotini između fragmenata mogućeg društva i ruševina prošloga: isključeni iz grada, na samim vratima urbanog. (Lefebvre, 1996:144)

Sada polako dolazimo do sukusa, približavamo se obrisima prava na grad kao teorijskog koncepta. Pri tome uvijek moramo imati na umu – ne postoji jedno jedinstveno pravo na grad, ne samo stoga što se ono razlikuje u teoriji i praksi, već i stoga što ono poprima svoju cjelovitost u određenom geografsko-povijesnom kontekstu. Već smo napomenuli da je slogan „pravo na grad“ prvi puta s teorijskih stranica pretočen na gradske ulice tijekom studentskih prosvjeda u Parizu 1968. godine. Na prijelazu tisućljeća slogan je ponovno zaživio i uistinu ne čudi da njegovu suvremenu upotrebu dugujemo zemljama Latinske Amerike u kojima su urbanizacijski procesi doveli do nekih od najbrutalnijih primjera nedostatka prava na grad i do u praksu pretočene inspiracije Lefebvreovim idejama (usp. Fernandes, 2007:204). Danas se zahtjev za pravom na grad već usjeklo širom svijeta te je na ulicama zadobilo novo značenje odmičući se od teorijsko-akademske koncepta.

Koristeći kao kontrapunkt iznesene kritike na račun koncepta pravednog grada, iznijet ćemo tek osnovne odrednice koncepta pravo na grad. Prije svega, ne radi se niti o temporalno niti o geografski ograničenom konceptu, već o pokretu pokreta koji može jedino ukazati put ka mogućem. Prisjetimo se samo Turske 2013. godine – građani Istabula započeli su prosvjede protiv plana gentrifikacije Taksim Gezi Parka, odnosno, preuzeli su svoje pravo na grad i pravo na demokratsku kontrolu društvene proizvodnje urbaniziranog prostora. Silina policijskog (državnog) nasilja kojim se prosvjed želio suzbiti i državna cenzura medija koji su

pokušavali izvještavati o prosvjedu, rezultirali su eskalacijom protesta tog protiv uništenja zelene gradske površine u val prosvjeda diljem države. Pravo na grad pretvorilo se u borbu za druga prava – pravo na slobodu govora, pravo na prosvjedovanje, pravo na okupljanje u javnom prostoru te je time također razotkrivena duboka kriza političke reprezentacije i legitimiteta kojeg građani daju vlasti. Pravo na grad, dakle, nije usmjereno samo na grad i na nešto što kolokvijalno možemo nazvati „gradskim pitanjima“ ili „urbanim pitanjima“. Doseg ovog prava je potencijalno mnogo širi i ne ograničava se čak niti na jedan grad – u milijunima se broje građani, a u stotinama gradovi u kojima su se 2003. godine odvijali prosvjedi protiv vojne invazije na Irak; slične brojke dosegao je i pokret „Occupy Wall Street“ 2011. godine kao reakcija na razorne posljedice globalne ekonomske krize. Ovakvi pokreti, rekao bi Lefebvre, su izuzetno značajni jer nas mnogo toga mogu naučiti o proizvodnji novih prostora (usp. Lefebvre, 1992:167). Proteklih nekoliko godina svjedočili smo događajima u kojima su građani i na ovim prostorima zahtijevali svoje pravo na grad – Varšavska ulica u Zagrebu, brdo Srđ iznad Dubrovnika, poluotok Muzil u Puli, obala Save u Beogradu... Svi ti prostori su bili ili još uvijek jesu pod ogromnim pritiscima sila homogenizacije i pretvaranja u apstraktne prostore elitnih rezidencijalnih četvrti, luksuznih turističkih kompleksa, sterilnih trgovačkih prostora i staklenih poslovnih zona... Proizvodnja tih apstraktnih prostora opravdava se floskulom da će partikularni i privatni interesi biti u interesu čitave zajednice, što je logički oksimoron samo po sebi. Ako je pravo na grad nešto što podrazumijeva žestoku borbu (usp. Lefebvre, 1992:396), svi ovi primjeri dokazuju spremnost građana da se bore za proizvodnju prostora koja će se temeljiti na prostorima mjesta i društvenih potreba, na temeljima različitosti tih prostora i različitih funkcija koje oni mogu ostvariti, a protiv apstraktnih i jednoličnih prostora i namjena. Pogledajmo samo koliko razina obuhvaćaju ovi primjeri – od izuzetno lokalnih razina do izuzetno globalnih. Svi ti pokreti, također, nisu dovršeni, artikulirani, međusobno povezani, niti imaju jasan plan izgradnje i stvaranja pravednog grada ili pravednog društva, ali pokazuju – postoji nešto više od partikularnih interesa, nešto više od „pojedinaca i njihovih obitelji“, unatoč rastakanju klasičnog poimanja klasnog subjekta.

S druge strane, ako se pitamo „Čije je pravo na grad?“ i tko je nositelj njegove definicije, instruktivno je okrenuti se zaključcima Mustafe Dikeča koje iznosi vezujući se za misli Jacquesa Rancièrea: Emancipacija nikada ne leži u utvrđivanju vlastitog identiteta zbog čega ona nikada ne zadobiva obilježja partikularnog interesa. Etimološki, proleteru su oni koji nemaju ništa drugo do svojih tijela kao sredstva vlastite reprodukcije, i zbog toga, primjećuje

Rancière, proleter i ne označavaju neki partikularan identitet, već stoje u ime svih – odbačenih, izgnanih, onih koji su isključeni iz dominantnog klasnog reda i koji su za taj isti red subverzivni (usp. Dikeç, 2009:84). Upravo je zbog toga Lefebvre tvrdio da „potencijalne akcije radničke klase također reprezentiraju generalne interese civilizacije i partikularne interese³⁵ svih društvenih skupina koji vane za integracijom i participacijom“ (Lefebvre, 1996:179). Urbano, grad, gradski centar, doslovno i metaforički, materijalno i simbolički, predstavljaju *treći prostor* (mjesto susreta, protu-prostor, prostor otpora) svih onih čija dobrobit i nesreća te gola egzistencija zavise od eksploatacijskih mehanizama kapitalizma, od fragmentacije i segregacije društvenog prostora. Ovaj zaključak ne treba promatrati kao tvrdnju da je srednja klasa isključena iz prava na grad. Upravo suprotno, potrebno je izokrenuti logiku, uvidjeti da uslijed rastakanja srednje klase i njoj samoj izmiče to isto pravo na grad, što se neće popraviti s nekoliko parkova i fontana u gradu.

I konačno, rasprava o ili borba za pravo na grad je rasprava i borba oko temeljnih odrednica društva u kojem živimo. Stoga pravo na grad ne možemo gledati kao pokušaj „popravljanja“ kapitalizma i njegovih, naizgled slučajnih, „grešaka u sustavu“. Ono što je pred nama možemo nazvati, Castellovim riječnikom, *borbom oko značenja urbanog*, a već smo utvrdili da je definicija urbanog zavisna od socijalne pozicije onoga tko tu definiciju nudi. Dakle imamo li pravo na to da ponudimo novu definiciju urbanoga života, naše urbane svakidašnjice, na usmjeravanje rasta i razvoja grada, urbanog konteksta i čitavoga društva prema društvenim i kolektivnim, a ne partikularnim potrebama (usp. Lefebvre 1976:40)? Jesu li naše potrebe ogromni trgovački kompleksi, elitni stambeni blokovi, stakleni poslovni neboderi, sportski stadioni³⁶? Jesu li to temeljne ili derivirane potrebe? Društvene ili individualne? Kamo usmjeravamo viškove vrijednosti? Kako definiramo višak vrijednosti ako je toliko onih koji žive u oskudici? Trebaju nam, dakle, nove definicije grada, prava, potreba, viškova... One koju tek moramo ustanoviti i to demokratskom kontrolom nad procesima distribucije viškova kroz urbanizaciju (usp. Lefebvre, 2009:16) i kroz zaustavljanje razornih oblika urbanizacije koji pomažu perpetuiranje kapitalističke akumulacije. Pravo na grad zbog svega toga obuhvaća jednu vrstu svijesti ili spoznaje, koja nije samo klasna, već je i svijest o

³⁵ Napomenimo da upravo u ovom citatu možemo pronaći odgovor za sva ona pitanja kojima se Castells dugotrajno bavio proučavajući urbane društvene pokrete i u čijoj je raznolikosti uvidio nemogućnost njihova svođenja na klasne kategorije.

³⁶ Prisjetimo se samo prosvjeda građana Brazila uoči održavanja Svjetskog nogometnog prvenstva 2014. godine. Izgradnja megalomanske stadionske infrastrukture direktno je problematizirana realnim društvenim potrebama građana za zaposlenjem, za stanovanjem, za dostojnim životom od vlastitog rada. Ponovno se susrećemo s raskorakom individualnih želja i društvenih potreba.

(društvenoj) proizvodnji (društvenog) prostora (usp. Lefebvre, 1996:196), o tome da je proizvodnja prostora uvijek i ideološki akt (usp. Supek, 1987:13), spoznaji koja nas usmjerava na to da taj zadatak ne prepuštamo samo urbanistima, arhitektima, planerima, političkim elitama (usp. Lefebvre, 1996:196) jer bismo im time prepustili cjelokupno oblikovanje naše (urbane) budućnosti.

7. Zaključno – Pravo na grad

Pravo na grad je tema o kojoj je veoma teško pisati zaključak. U tome ima i nešto loše i nešto dobro. Prije svega, za jednoga je sociologa zacijelo nesretna okolnost naći se u situaciji u kojoj je mnogo više pitanja no odgovora. S druge strane, to može biti i dobro, ako ukazuje na činjenicu da se bavimo nečim veoma živim i životnim, nečim što nema jasne obrise u sadašnjosti ali ima svoje mjesto u budućnosti. Utoliko, pravo na grad jest aktualna i potrebna tema, a pretpostavka je autora ovoga rada da će s godinama samo dobivati na važnosti. Cilj je ovoga rada bio predstaviti pravo na grad kao teorijski koncept i time smo zašli u bogatu teorijsku raspravu uistinu inspirativnih mislioca koji su nam, svaki na svoj način i svaki u okviru svojih uvjerenja, ponudili teze, koncepte i teorije kojima možemo kritički razmišljati o suvremenom društvu i o urbanom prostoru. Kao naputak za daljnja istraživanja, važno je napomenuti da bi ovaj rad bio potpun tek komplementarno objedinjen s analizom svih praktičnih pokušaja zahtijevanja prava na grad, od Pariza 1968. godine, preko Latinske Amerike i Sjedinjenih Američkih država do Europe i naših prostora. Poslužimo se mišlju Davida Harveya da bi se i sam Lefebvre složio s time da se pažnja, namjesto priznavanja važnosti njegove intelektualne ostavštine, posveti onome što se događa na ulicama (usp. Harvey, 2012:XII). Pa ipak, i sam Harvey navodi da se pravo na grad često zna preusko definirati (ibid. 24) čime se vjerojatno i umrtvljuje njegova ishodišna snaga. Upravo u tome nalazimo dodatni poticaj da cilj rada privedemo kraju te da predstavimo što je to pravo na grad na način da ga vratimo njegovoj prvotnoj biti, onako kako ga je zamislio njegov tvorac, ali i onako kako su ga svojim mislima nadograđivali mnogi teoretičari nakon Lefebvrea:

(I) Pravo na grad dio je nove paradigme ljudskih prava. Nakon duge vladavine pojedinačnih, individualnih ili partikularnih ljudskih prava, uokvirenih neoliberalnim okvirom u kojem pravo na privatno vlasništvo i profit nadglasavaju sve ostale mogućnosti, pravo na grad nameće se kao začetak nove koncepcije *kolektivnih prava*. „Pravo na grad nije ekskluzivno individualno pravo, već usmjereno kolektivno pravo“ (usp. Harvey, 2012:137). To znači da se radi o kolektivnom pravu koje se ostvaruje kolektivno i za koje se bori kolektivno. Nitko ga ne može ostvariti individualno na način da je drugima uskraćeno. Drugim riječima, ili ga imamo svi, ili ga nema nitko. To je prva i u mnogo čemu temeljna odrednica ovog prava.

(II) Kada govorimo o pravu na grad, nameće se pitanje kakav je to grad na kojeg polažemo pravo? Za Lefebvrea, to nije samo „obično pravo na posjetu ili na povratak u starinske gradove“ (Lefebvre, 2008:28). Ne odnosi se samo na društveno zauzimanje postojećeg prostora, pa čak niti kada to zauzimanje znači suzbijanje vala privatizacije koji dominira prostorima suvremenih gradova. Ili riječima Dikeča: „Pravo na grad (...) ne podrazumijeva 'čist' i staromodan grad u kojem se 'dobri građani' družu na ulicama, napučuju njegove predivne parkove, i žive sretno do kraja života“ (Dikeč, 2009:74). Pravo na grad je dakle *pravo na urbani život – transformiran i obnovljen* (usp. Lefebvre, 2008:28) što znači da se radi o pravu na stvaranje novog grada, novog urbanog života, prema našim željama, prema našim potrebama ili prema našoj mjeri:

„Zahtijevati pravo na grad (...) znači zahtijevati neku vrstu oblikovne moći nad procesima urbanizacije, nad načinima na koje su gradovi proizvedeni i preuređeni, i to na način koji je fundamentalan i radikal.“ (Harvey, 2012:5)

(III) Sljedeće što se možemo pitati jest – je li pravo na grad pravo – samo na grad? Ili na nešto i više od toga? To je *pravo na korištenje grada kao poprišta borbe*. Ako je Lefebvre formulirao pravo na grad kao vapaj i zahtjev, ističe Don Mitchell, onda to podrazumijeva da postoji prostor u kojem će se taj vapaj moći čuti i vidjeti. To je dakle pravo na korištenje ulica, trgova i ostalih javnih gradskih površina za razne oblike prosvjeda i demonstracija, koji se tiču (proizvodnje) prostora ili drugih političkih zahtjeva (usp. Mitchell u: Dikeč, 2009:49). Društvene skupine ne mogu se konstituirati ako ne postoji prostor u kojem se pojedinci mogu vidjeti i prepoznati zajedničke sudbine ili zahtjeve (usp. Lefebvre, 1992:416), te iste grupe jedino u javnom prostoru u kojem su vidljive postaju i javne (usp. Dikeč, 2009:49). Upravo ovdje leži suština prava na grad kao nečega što ne isključuje niti nasilje niti borbu – u gradu koji je oduvijek bio mjesto konflikta i proturječja, to je pravo na otpor vidljivoj ili nevidljivoj represiji države i vidljivom ili nevidljivom nasilju kapitala.

(IV) Pravo na grad je, *pravo na ujedinjenje umjetno razjedinjenog*. Pravo na grad je mogućnost pristupa centru – centru odlučivanja (i participaciju u njemu), centru bogatstva (i njegovoj pravednoj raspodjeli), centru informacije (i mogućnosti korištenja znanja, obrazovanja)... Grad i gradski centar kao čvorišta koja su upila sve civilizacijske tekovine je prostor za kojim žude svi oni kojima su te tekovine uskraćene, potencijalni prostor integracije odbačenih i obespravljenih u centar (sukus) ljudskog stvaralaštva i dostignuća. Pravo na grad

je integracija periferije u centar, prostora mjesta i prostora tokova, potiranje granica jednog i drugog i dokidanje mehanizama koji ovu segregaciju proizvode:

„Izmaknuti grupe, klase, pojedince iz urbanog znači isključiti ih iz civilizacije, ako ne i iz društva generalno. Pravo na grad utvrđuje odbijanje da nas se ukloni iz urbane stvarnosti diskriminatornim i segregacijskim politikama. Ovo pravo građana (ili ako hoćete 'čovjeka') naglašava neizbježnu krizu gradskih centara formiranih na segregaciji koju potom i ostvaruju: centara odlučivanja, bogatstva, moći, informacija i znanja, koji izbacuju sve one koji ne participiraju u političkim privilegijama.“ (Lefebvre 1996:195)

(V) Ako je pravo na grad pravo na ujedinjenje umjetno razdvojenog, u tom dijalektičkom postavu ono mora biti i *pravo na različitost, na razlikovanje umjetno spojenog*, na otpor silama homogenizacije (usp. Lefebvre, 1976:35). To je zapreka apstraktnim prostorima i prostorima tokova, u kojima obitavaju samo odabrani, da prekriju čitav prostor kao totalitet: Pravo na grad naglašava *važnost prostora mjesta* i to svakog pojedinog mjesta sa svojim specifičnostima, kao i važnost funkcija koje ti prostori moraju ispuniti – stanovanje, prijevoz, rad, susret, okupljanje... Pravo na različitost se odnosi na afirmaciju različitosti društvenih skupina koje se miješaju u urbanim prostorima i na zahtjev da ta različitost ne bude razlog za diskriminacijske prakse.

(VI) Ono što se već sada naslućuje, pravo na grad nije samo preuzimanje demokratske kontrole nad procesima proizvodnje i upravljanja urbaniziranim prostorom, već *pravo na političku participaciju u najširem smislu*. Ova osobina prava na grad proizlazi iz činjenice da je Lefebvre bio gorljivi zagovornik direktne demokracije smatrajući da se istinska demokracija nikada ne može postići predstavništvom (usp. Kalanj, 1985:150-151). Pravo na grad zapravo je zaziv participacije svih onih koji naseljavaju grad, svih onih koji doprinose u njegovoj izgradnji, bez diskriminacije (usp. Dikeč, 2009:75). Drugim riječima, ovdje se traži promjena, ali ne samo grada po sebi (ulica, parkova, trgova, zgrada...) nego urbanog političkog života u cijelosti (ibid. 76). Osvajanje urbanog prostora samo je korak do osvajanja političkog prostora. Politička participacija, dakle, mora se ostvariti permanentnim intervencijama zainteresiranih strana, čak i kada to dovodi do kontradikcija i oprečnih mišljenja (usp. Lefebvre, 2009:195). Naime, kako navode Brenner i Elden, za Lefebvrea direktna demokracija nikada nije bila fiksno stanje, nego proces intenzivnog političkog angažmana koji je sam prepun problema, proturječja, prepreka te u konačnici obuhvaća i frustrirajuću činjenicu da jedan takav proces nikada ne može razriješiti sva društvena pitanja i probleme (usp. Brenner i Elden u: Lefebvre, 2009:16).

(VII) Pravo na grad je, slijedom svega već iznesenog, *pravo na razotuđenje od robnih odnosa, pravo na uporabnu vrijednost grada*. Pri tome se mora dokinuti redukcija prostora na puku potrošnju, redukcija prostora na komodificiranu robu, već on mora biti usmjeren prema svojim korisnicima, prema tome kako će ga oni upotrebljavati u ispunjenju temeljnih potreba. Uporabna vrijednost grada počiva, za Lefebvrea, na konkretnim pravima, a ne na apstraktnim koncepcijama slobode, jednakosti i bratstva:

„...konkretna 'prava' nadopunjuju apstraktna prava čovjeka i građanina koje je demokracija upisala u zabate zgrada početkom svoje revolucije: prava dobi i spola (žena, dijete, starac), prava na uvjete (proleter, seljak), prava na poučavanje i na obrazovanje, pravo na rad, kulturu, odmor, zdravlje, smještaj.“ (Lefebvre, 2008:28)

Apstraktne prostore moramo, dakle, zamijeniti konkretnim prostorima, prostor koji je roba mora postati prostor za život. Upravo ovdje se razotkriva mogućnost usklađivanja radničkih borbi s onim borbama koje se tiču prostora (usp. Lefebvre, 2009:228). Također, grad se postavlja kao najviše i najveće ljudsko djelo (ne proizvod a još manje roba), civilizacijsko dostignuće, nešto što su gradile generacije prije nas i što će nastaviti graditi generacije nakon nas – upravo zbog toga grad mora pripadati svima. Pravo na participaciju i na zauzimanje tog prostora nastalog kolektivnim i generacijskim radom moraju biti političke agende svih onih zainteresiranih za pravo na grad, no pritom, ne treba miješati zauzimanje prostora sa privatnim vlasništvom, jer misli se na *uporabnu vrijednost*, na mogućnost korištenja, a ne na posjedovanje. Posjedovanje prostora (privatno vlasništvo zemlje), ponavljao je Lefebvre, jednoga dana činit će se besmisleno, odbojno i smiješno kao što se nama sada čini ideja da jedan čovjek posjeduje drugog čovjeka (usp. Lefebvre, 2009:195). Ili, kao što ističe Peter Marcuse – moramo promijeniti nešto u koncepcijama vlasništva, a ne samo u koncepcijama pravde (usp. Potter i Novy, 2009:230).

(VIII) Pravo na grad je u konačnici *pravo na transformaciju svakodnevnice i pravo na transformaciju čovjeka*. Svakidašnji življeni život bio je predugo van filozofskih, socioloških i drugih istraživanja i razmišljanja. U izučavanju društva sociologija je previše često naglašavanjem velikih sustava, struktura i procesa zanemarivala stvarni i svakidašnji realitet kojega je pokušavala objasniti. Henri Lefebvre je bio, kako navodi Kalanj, prvi mislilac koji je pojam svakodnevnice postavio u sam centar znanstvenog razmišljanja mičući s njega stigmatu trivijalnog (usp. Kalanj u: Lefebvre, 1988:V) i naglašavajući da ne možemo stalno boraviti u „stratosferama“ toliko udaljenima od stvarnog života (usp. Kalanj 1985:74). Time

se Lefebvre vjerojatno otvorio kritici zbog svog pomalo romantičarskog i poetskog „opjevavanja“ svakidašnjeg života. Međutim, vrijedi napomenuti kako misao o tome da nema spoznaje o globalnom bez spoznaje o svakidašnjem, kao što nema ni spoznaje o svakidašnjem bez spoznaje globalnog (usp. Kalanj, 1985:75) svakako možemo držati za vrlo znanstven, točan i izazovan sukus Lefebvreova političkog romantizma i optimizma, te prihvatiti kao poseban zahtjev kojeg suvremeno doba upućuje sociološkoj znanosti. Sve promjene u ekonomskoj strukturi ili u političkom poretku proizlaze iz svakidašnjice i jedino su djelotvorne i radikalne ukoliko tu svakidašnjicu uspiju promijeniti (ibid. 74-75). Pravo na grad rađa se iz svakidašnjice, iz stvarnoga života stanovnika urbanog prostora. Ono se javlja jer je mnogima svakidašnjica previše bremenita, jer postoji želja da se ona radikalno promijeni:

„Ako shvatimo da su naši životi prepuni stresa, otuđujući, ili da su naprosto neugodni i da nam ne pružaju dovoljno, onda imamo pravo da promijenimo tijek i potražimo način da nanovo stvorimo sebe prema drugoj slici kroz stvaranje kvalitativno drugačijeg tipa grada. Pitanje o tome kakav grad želimo neodvojivo je od pitanja kakvi ljudi želimo postati. Sloboda da stvaramo i nanovo mijenjamo sebe i naše gradove na ovaj način, držim, najdragocjenije je od svih ljudskih prava.“ (Harvey, 2009:45)

Iznesene karakteristike prava na grad, kako ga je zamislio idejni tvorac Henri Lefebvre, te kako su ga nastavili razrađivati brojni mislioci kao što su Harvey, Marcuse, Soja, Mitchell, Dikeč i mnogi drugi, daju nam šansu da se upitamo: hoćemo li dugotrajnim zahtijevanjem prava na grad postići to da *dvojni i podijeljeni gradovi* postanu *pravedni gradovi*? Nismo li se tim širokim dijapazonom implikacija prava na grad približili već iznesenoj tvrdnji da bi ono moglo funkcionirati jedino pod uvjetima radikalne izmjene čitave društvene stvarnosti, a ne samo one urbane? Jesu li sve te karakteristike prava na grad samo lijepe riječi na papiru, romantizam koji i nema previše veze sa onime što se realno može izvesti u stvarnosti? Razlika naspram homogenosti, jedinstvo naspram fragmentacije, jednakost naspram segregacije, participacija naspram isključenosti, borba naspram represije, uporaba naspram komodifikacije, kolektiv naspram individualizma... Sve ovo zvuči kao zanimljiv koloplet intelektualnih parola, a ipak nam taj koloplet ostavlja pitanje – što sa svim tim?

Ako promotrimo ove karakteristike prava na grad pozornije, primijetit ćemo da svaka od njih „udara“ u jednu točku ili u jedan mehanizam kapitalističke proizvodnje prostora i reprodukcije proizvodnih odnosa, kao i neoliberalne ideologije. Svaka ta karakteristika potire

pojedine aksiome neoliberalnog kapitalizma rušeći njihov nametnut status samorazumljivih istina. Pravo na grad kroz propitivanje uvjeta društvene proizvodnje prostora postavlja u pitanje dominantne strukture postojećeg društva (usp. Lefebvre, 2008:24) i zbog toga stoji kao antikapitalistička politička strategija, kao pokret pokreta stanovnika urbanog prostora cijeloga svijeta, čiji je konačni cilj kraj kapitalizma i uspostava drugačijih gradova, drugačijeg prostora, drugačijeg svijeta i – drugačije svakodnevnice, drugačijeg čovjeka. Riječima Davida Harveya – pravo na grad je samo jedna stanica mnogo dužeg puta, pravo na grad nikada nije cilj po sebi: „Čitav kapitalistički sustav perpetuirane akumulacije, zajedno s pridruženim strukturama eksploatacijske klasne i državne moći, mora biti zbačen i zamijenjen“ (Harvey, 2012:XVIII). Upravo je to suština prava na grad, koje ne smije biti reducirano na nešto manje od toga, niti se može ublažiti ili omekšati u smjeru otklanjanja samo onih najneugodnijih posljedica kapitalizma ili prostornih praksi. Pravo na grad stoga nije prostorno ograničena politička strategija, niti se odnosi samo na grad, već „cilja na globalni kontekst“ (Lefebvre, 1996:195). „Kada mislimo o gradu pomičemo se mišljenju o svijetu“ (ibid. 53), o cjelokupnoj društvenoj stvarnosti. Ako je Rudi Supek isticao da čovjek živi otuđen od grada koji bi bio po njegovoj mjeri (usp. Supek, 1987:82) moramo uzeti u obzir da stvaranje grada u kojem će čovjek biti razotuđen ide onkraj gradskih granica:

„Po mjeri čovjeka‘, kao što se kaže. A mi moramo preuzeti brigu za prekomjernost, i stvoriti 'nešto' po mjeri svijeta.“ (Lefebvre, 2008:18)

Zaključimo sljedeće: Pravo na grad je politički teorijsko-praktični koncept/projekt koji kroz teorijsko stvaralaštvo legitimira praktične pokušaje radikalne izmjene društvene stvarnosti s naglaskom na urbana pitanja. Ovaj rad ne nudi odgovor na pitanje „Da li je moguće ostvariti pravo na grad?“ – jer bi za to bilo potrebno zaputiti se u analizu od barem nekoliko desetljeća povijesti društvenih pokreta u urbanim prostorima (što bi zasigurno bio zanimljiv nastavak istraživanja) te bi također bilo potrebno prepustiti se spekulacijama ili vjerovanjima o tome je li kapitalizam dugoročno održiv ili ne. U svakom slučaju, dvojni grad može postati pravedni grad jedino kao odraz pravednog društva koje bi bilo uspostavljeno. U tom smislu, potvrditi početnu pretpostavku ovoga rada – „Može li dvojni grad postati pravedni grad?“ – možemo jedino ako vjerujemo da je pravedno društvo moguće. Dobro je u optimizmu, rekao bi Lefebvre – što je žilav. No kao što je napomenuto – u tome se više približavamo vjerovanju/uvjerenju, a udaljujemo se od znanstvenih zaključaka. Upravo zbog toga, zaključak ovoga rada mora provesti svaki njegov čitatelj za sebe.

8. Popis literature

- ADCOCK, Michael (1996). „Remaking Urban Space. Baron Haussmann and the Rebuilding of Paris, 1851-1870.“ *The University of Melbourne Library Journal* 2(2): 25-36
- CASTELLS, Manuel (1977). *The Urban Question. A Marxist Approach*. London: Edward Arnold
- CASTELLS, Manuel (1983). *The City and the Grassroots*. London: Edward Arnold
- CASTELLS, Manuel (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing
- CASTELLS, Manuel (2003). *Kraj tisućljeća*. Zagreb: Golden marketing
- ČALDAROVIĆ, Ognjen (1985). *Urbana sociologija. Socijalna teorija i urbano pitanje*. Zagreb: Globus
- ČALDAROVIĆ, Ognjen (2010). „Još jednom o urbanoj obnovi. O pojmovima i procesima obnove urbanog naslijeđa.“ *Kvartal* 7(1/2): 70-75
- ČALDAROVIĆ, Ognjen (2012). *Čikaška škola urbane sociologije. Utemeljenje profesionalne sociologije*. Zagreb: Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- DIKEÇ, Mustafa. (2009). „Justice and the spatial imagination“. U: Marcuse, P. et al. (Ur.): *Searching for the Just City. Debates in urban theory and practice*. New York: Routledge, 72-88
- ELDEN, Stuart (2004). *Understanding Henri Lefebvre. Theory and the Possible*. London i New York: Continuum
- ENGELS, Frederick (1988). „The Housing Question“. U: Karl Marx i Frederick Engels: *Collected Works. Volume 23*. New York: International Publisher: 317-391
- FAINSTEIN, Susan (2010). *The Just City*. Ithaca i London: Cornell University Press
- FERNANDES, Edésio (2007). „Constructing the 'Right To the City' in Brazil.“ *Social Legal Studies* 16(2): 201-219
- HARVEY, David (1992). *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origin of Cultural Change*. Oxford i Malden: Blackwell Publishers
- HARVEY, David (2000). *Spaces of Hope*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- HARVEY, David (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford i New York: Oxford University Press
- HARVEY, David (2008). „Pravo na grad“. U: Leonardo Kovačević, Tomislav Medak i dr. (Ur.): *Operacija: Grad. Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 - Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK - Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura / Clubture: 40-59
- HARVEY, David (2009). *Social Justice and the City*. Athens i London: The University of Georgia Press

- HARVEY, David i POTTER, Cuz (2009). „The right to the Just City“. U: Marcuse, P. et al. (Ur.): *Searching for the Just City. Debates in urban theory and practice*. New York: Routledge, 40-52
- HARVEY, David (2010a). „Pravo na grad“. *Diskrepancija* Vol.10 No.14/15: 89-92
- HARVEY, David (2010b). „Neoliberalizam i grad“. *Diskrepancija* Vol.10 No.14/15: str.93-104
- HARVEY, David (2012). *Rebel Cities. From the Right to the City to the Urban Revolution*. London i New York: Verso
- KALANJ, Rade (1985): *Revolucija i svakidašnjica. Ogled o sociološkoj misli Henrija Lefebvrea*. Zagreb: Cekade
- KATZNELSON, Ira (2004). *Marxism and the City*. Oxford: Clarendon Press
- LEFEBVRE, Henri (1974). *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit
- LEFEBVRE, Henri (1976). *The Survival of Capitalism*. New York: St. Martin's Press
- LEFEBVRE, Henri (1988): *Kritika svakodnevnog života*. Zagreb: Naprijed
- LEFEBVRE, Henri (1992). *The Production of Space*. Oxford i Cambridge: Blackwell
- LEFEBVRE, Henri (1996). *Writings on Cities*. Eleonore Kofman i Elizabeth Lebas (Ur.). Oxford i Malden: Blackwell Publishers
- LEFEBVRE, Henri (2003). *The Urban Revolution*. Minneapolis i London: University of Minnesota Press
- LEFEBVRE, Henri (2008). „Pravo na grad“. U: Leonardo Kovačević, Tomislav Medak i dr. (Ur.): *Operacija: Grad. Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 - Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK - Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura / Clubture: 16-29
- LEFEBVRE, Henri (2009). *State, Space, World. Selected Essays*. Neil Brenner i Stuart Elden (Ur.). Minneapolis i London: University of Minnesota Press
- POTTER, Cuz i NOVY, Johannes (2009). „Conclusion: Just City on the horizon: summing up, moving forward“. U: Marcuse, P. et al. (Ur.): *Searching for the Just City. Debates in urban theory and practice*. New York: Routledge, 229-240
- SASSEN, Saskia (2003). *Protugeografije globalizacije*. Zagreb: Multimedijalni institut
- SOJA, Edward (1990). *Postmodern Geographies. The Reassertation of Space in Critical Social Theory*. London i New York: Verso
- SOJA, Edward (1996). *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell Publishers
- SOJA, Edward (2000). *Postmetropolis. Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford i Malden: Blackwell
- SOJA, Edward (2010). *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis i London: University of Minnesota Press

SUPEK, Rudi (1987). *Grad po mjeri čovjeka. S gledišta kulturne antropologije*. Zagreb: Naprijed

ŠARINIĆ, Jana i ČALDAROVIĆ, Ognjen (2015). *Suvremena sociologija grada. Od „nove urbane sociologije“ prema „sociologiji urbanog“*. Zagreb: Jesenski i Turk

9. Sažetak

Predmet ovoga rada je teorijski koncept pravo na grad kojeg je prvi put predložio francuski filozof i sociolog Henri Lefebvre u osvjetljenje društvenih previranja 1968. godine. Pokušaj da kritički analiziramo i objasnimo koncept prava na grad zahtijeva uvid u bogatu teorijsku raspravu koja je značajno odredila nove paradigme sociološke imaginacije o prostornoj dimenziji društvenoga života. Ta ista rasprava je doprinijela i utemeljenju nove urbane sociologije. Zbog toga ovaj rad razmatra koncepcije o prostoru kao društvenom proizvodu, o proizvodnji prostora kao mehanizmu reprodukcije proizvodnih kapitalističkih odnosa, o gradu kao mjestu akumulacije viška vrijednosti i proizvodnje prostorne nepravde te o mogućnostima iznalaženja novih shvaćanja društvene pravde i ljudskih prava, onkraj njihova neoliberalnog tumačenja. Rad posebno dovodi u vezu stvaralaštvo Henrija Lefebvrea, Manuela Castellsa i Davida Harveya kroz pokušaj komplementarne upotrebe njihovih ideja i teorija u prostornoj analizi suvremenog društva. Rad nudi otvorenu i pluralnu definiciju koncepta prava na grad kroz ispitivanje teze može li podijeljeni grad postati pravedni grad, te kroz ispitivanje načina na koje pravo na grad izaziva i dovodi u pitanje pojedine dogme neoliberalnog kapitalizma.

Ključne riječi: urbana sociologija, urbano društvo, umreženo društvo, pravo na grad, dvojni grad, pravedni grad.

Summary

The subject of this paper is a theoretical concept of the right to the city, for the first time proposed by French philosopher and sociologist Henri Lefebvre in the context of social movements of 1968. An attempt to critically analyze and explain the concept of the right to the city demands an insight into the theoretical discussion which has notably determined new paradigms of the sociological imagination of the spatial dimension of social life. The same discussion has contributed to the foundation of the new urban sociology. This paper thus considers the conception of space as a social product, the production of space as a mechanism of the reproduction of social relations of production in capitalism, the city as a place of accumulation of the surplus value and as a place of production of the spatial injustice, and, finally, the possibilities of different understanding of social justice and human rights than the ones proposed by its neoliberal interpretation. This paper focuses on the theories of Henri Lefebvre, Manuel Castells and David Harvey in an attempt of complementary usage of their ideas in the spatial analysis of the contemporary society. Conclusion of the paper offers an open and plural definition of the concept of the right to the city, at the same time examining the thesis whether the dual city could become a just city and explaining the ways in which the right to the city challenges and questions specific dogmas of the neoliberal capitalism.

Key words: urban sociology, urban society, network society, right to the city, dual city, just city.